

ԵՐԿՈՒ ԱՄԻՍ ԱՂՈՒԱՆԻՑ ԵՒ ՍԻՒՆԵԱՑ ԱԶԽԱՐՀՆԵՐՈՒՄ

Ա.

Հրաժեշտ Թիֆլիսին:—Անվճար ճանապարհաթուղթ:—Նոր շինուած խճուղին եւ ձիանների խելքը:—Ղարաչիների թարուն:—Գոմէշների, եղների եւ կովերի վիճակը:—Թարաքամանների ձմերոցները:—Հայերի խելքը:—Ղալախը, Շամշագինը եւ Շամբօրը:—Գանձակը հեռուից:

1881 թ. Յուլիսի 25-ին թողի Թիֆլիսը: Ճանապարհի սալակը, որ բերել էին ինձ համար փոստի կայարանից, այնքան նեղ, այնքան փոքրիկ էր, որ կարծես ձուկ պէս կիսած կեճեփից էր շինուած: Ասում են, կապալառուները այդ վարպետութիւնը բանեցնում են, որ ճանապարհորդները շատ ծանրութիւններ չը կարողանան վեր առնել իրանց հետ: Զմարիտն ասած, թէ իմ և թէ ընկերիս ծանրութիւնները մեծ չէին: Նա ունէր մի թեթեւ մափրաշ, իսկ ես մի փոքրիկ չէմօզան: Մափրաշը դրեցինք մեր տակին, իսկ չէմօզանը մեր ոտների առաջ: Նստեցինք. սալակը շարժուեցաւ: Յետոյ ես իմ կողմից, ընկերս իւր կողմից, սկսեցինք միմեանց քաղաքավարութեամբ հարցնել. «ձեր տեղը քնչպէս է, հանգիստ էք»: Բայց մեզանից ոչ մէկը չէր ուզում սկըզբում խոստովանուել, որ նստած է համարեա մի փը-

շի վրայ, մի փոքր անզգուշ շարժում, — ահա կը գլորուի ցած... Աերջը ընկերս ասաց ինձ. «Երբ այդ փոստայի կապալառուները իրանց գեղծումների համար կը դատապարտուէին տաժանակիր աշխատանքի փոխարինելու, ես եթէ դատաւոր լինէի, կը վճռէի նրանց նստացնել իրանց շինել տուած սալակների վրայ և մի քանի տարի ման ածել խճուղու (շօսէի) ճանապարհով»...

Սալահլուի փոստայի կայարանում պատահեց մեզ ականատես լինել մի սկանդալի. Դրան առջև ինքնաբաւական վեհաժողովի կանգնած էր կայարանի հսկողը (СМОТРИТЕЛЬ). նրա մօտ կանգնած էին մի քանի քած շներ: (Քած շներ կարելի է տեսնել ամեն կայարաններում. նրանք հսկողների (СМОТРИТЕЛЬ-ների) անբաժան ընկերակիցներն են, գրելու ժամանակ պաշտուում են նրա գրասեղանի շուրջը, քնելու ժամանակ պառկած են նրա մահճակալի մօտ, իսկ դուրս գալու ժամանակ նրանից չեն հեռանում): Հսկողի առջև, վզները ծռած, կանգնել էին երկու պարսկաստանցի ասորիներ: Դրանց կէսը թուրքերէն, կէսը հայերէն, կէսը ռուսերէն ասում էին. «Աստուած է վկայ մենք տուել ենք... մեզանից առել են փողը... մեզ ասեցին, որ ձեզանից փող է չի պահանջուի»...

Սմարտիտէլը երբեմն հռհռում էր խեղճ ճանապարհորդների միամտութեան վրայ, երբեմն բարկանում էր, երբեմն հայհոյում էր, վերջապէս բարեհաճեց ասել, — «Ձեզ խաբել են»...

Բանից Բնչ դուրս եկաւ: Երկու ասորիները Թիֆլիսում գնում են ճանապարհաթուղթ (ПОДОРОЖНЯ) առնելու: Քանձապահութեան (КАЗНАЧЕЙСТВО) արտիստ-գրագրներից մէկը, նկատելով, որ դրանք անփորձ մարդիկ են, լանձն է առնում նրանց ճանապարհաթուղթ աւելի հարկէ գանձարանից առնելով: Նա ստանում է ա-

սորիններից, սկսեալ Թիֆլիսից մինչև Կարս, ամբողջ ճանապարհավարը (ПРАГОНЬ), հաւատացնելով նրանց, թէ այլ ևս նրանցից փող չի պահանջուի, ամեն տեղ ձիաներ կը տան, և այդ թղթով կարող են ցանկացած քաղաքը գնալ, առանց մի կողմէ վճարելու:

Ասորիները դժուարանում էին հաւատալ, որ գրագիրը կարող էր այսպէս խաբել նրանց: Երբ նրանց հասկացրին, թէ իւրաքանչիւր կայարանում պէտք է նորից փող վճարեն ձիաներ ստանալու համար, նրանք ստիպուեցան ոտքով վերադառնալ Թիֆլիս և որոնել իրանց կողոպտող արտիստին:

Ասորիների վիճակը մեզ այնքան չէր հետաքրքրում, որքան մեր սեպհական գրութիւնը: Սալահլուի կայարանում մտածեցինք մի կերպ անել, որ գտնէ այս անգամ կարողանանք փոքր ինչ հանգիստ նստել սալակի վրայ: Ընկերիս մաֆրաշը էլի առաջուալ նման դրեցինք մեր տակին, իսկ իմ չէմօդանը կապել տուինք սալակի ետևը:

Կարծես, բախտը վճռել էր դեռ ևս երկար հալածել մեզ: Կէս ճանապարհին յետ եմ նայում, տեսնում եմ, որ չէմօդանը չը կայ: Սալավարը այնքան վատ էր կապել, որ ճանապարհին ցած էր ընկել: Անպիտանը իր մեղքը քաւելու համար իսկոյն բաց արեց ձիաներից մէկը, նստեց և վազեցրուց, որ գտնէ չէմօդանը: Այդ միջոցին իմ գլխում ծագեց մի միտք. եթէ այդ աւագակը չէմօդանը կը գտնէ, մի փոսի մէջ կը ծածկէ, յետոյ կը վերադառնալ ինչ լուր կը բերէ, թէ չը գտայ, անցորդները տարել են,—ես ի՞նչ կարող եմ ասել նրան: Այդ ենթադրութիւնը շատ հաւանական էր, թէև սալակապանը իմ չէմօդանը գողանալով, շատ խէր չէր տանի. նրա մէջ կային՝ Զալալեանցի ճանապարհորդութիւնը, Թաղիաթեանցի ճանապարհորդութիւնը, Կաղանկա-

տուաքու Աղուանից պատմութիւնը, Օրբելեանի Սիւ-
նեացիպատմութիւնը, Ինջիջեանի հնախօսութիւնները, հին
Հայաստանի քարտէսը, մի քանի կտոր ուրիշ քարտէս-
ներ նոր Հայաստանի մասին, «Մշակի» վերջին համար-
ները, որ Թիֆլիսում ժամանակ չէի ունեցել կարդալու,
թուղթ, մատիտ, մի խօսքով բոլորը մի սալավարի հա-
մար անպէտք բաներ:

Բայց հէնց որ ձին մի քանի քայլ վազեցրի, ես
մոռացայ Ինջիջեանի հնախօսութիւնն էլ, հին Հայաս-
տանն էլ, նոր Հայաստանն էլ... ով որ իւր կեանքում
գոնէ մի անգամ նստել է տկլոր ձիու վրայ, կը հաս-
կանայ իմ դրութիւնը: Աւելցնենք դրան, որ ձին սաս-
տիկ նիհար էր, մէջքի ողնաշարը լեռնային շղթայի
նման դուրս էր ցցուած: (Այդ պէտք է վերաբերել փօս-
տայի ստարոստանների առողջապահական հմտութեանը,
որ նրանք իրանց խնամակալութեանը լանձնուած ձիա-
ներին շատ գարի չեն ուտացնում, զգուշանալով, մի
գուցէ նրանց ստամոքսը փչացնեն): Ինչ էլ որ լինի, իմ
դրութիւնը անտանելի էր: Ես նստած էի, ինչպէս որ
ասեցի, ձիու տկլոր մէջքի վրայ: Հէնց որ նա տրտնկում
էր, ես այնպէս էի կարծում, որ ողնաշարի սուր, դուրս
ցցուած ոսկորները իմ նստատեղը կտրատում էին:

Ծիծաղելի բան է, որ մարդ ամենասարսափելի
տագնապի մէջ երբեմն փիլիսոփայ է դառնում: Այդ մի-
ջոցին մի բան գրաւեց իմ ուշադրութիւնը, ես մոռա-
ցայ իմ ցաւը, սկսեցի դրա վրայ մտածել: Ձին քշում
էի խճուղու վրայով, բայց նա սատանայի նման կանգ-
նում էր, ճանապարհից դուրս էր գալիս, և աշխատում
էր կողքերովը գնալ: Այստեղ թնչ խորամանկութիւն
կարող էր լինել: Յետոյ իմացայ, որ ձին չէր ցանկա-
նում իր սմբակները ջարդել խճուղու անհարթ մակե-
րւութի վրայ, և աւելի բարւոք էր համարում կողք-

րովը գնալ, ուր գետինը իր բռին գրուծեան մէջ համեմատաբար աւելի փափուկ էր և հաւասար: Այդ խելացի անասունը, ասացի ինձ ու ինձ, աւելի լաւ է հասկանում խճուղու անպիտանութիւնը, քան այն բազմաթիւ ռէվիզորները. որոնք գալիս են, տեսնում են և զեկուցում են տալիս, թէ «ամեն ինչ լաւ է»...

Սալլավարը գտաւ չէմօդանը: Եւ հեռուից ինձ տեսնելով, որ արդէն մօտենում եմ, 'ի հարկէ շատ էլ որ ցանկանար, չէր կարող թագցնել նրան. միայն ուրախութեամբ ձայն տուեց. «աղալ, նալօթկան շատ պիտի տաս»...

Ձիաները կրկին կապեցին սալլակին, նա շարժուեցաւ:

Սալլավարը իր խե քով պակաս չէր երևում իր ձիաներից: Նա էլ թողնելով խճուղին, քշում էր կողքերի ճանապարհներով, որոնք զանազան ուղղութեամբ երբեմն հեռանում էին, երբեմն մօտենում էին խճուղուն: Մերկ գետինը քանդուելով անիւների ծանրութեան տակ, հողը փշրուելով, մանրուելով, փոշիացել էր, և մի քանի թիզ թանձրութեամբ ծածկել էր ճանապարհը: Անիւները խրուելով, ակօսներ բացանելով, անցնում էին, բարձրացնելով ահագին փոշեղէն ամպ, որի մէջ խիստ հեշտութեամբ կարելի էր կուրանալ, իսկ դժուարութեամբ շունչ քաշել:

Ես կարծեցի, թէ սալլավարներին պատուիրած է խճուղու հետ խնայողութեամբ վարուել, նրա վրայով չը քշել, որպէս զի չը մաշուի: Այս պատճառով հարցրի սալլավարից. «ինչու չէք քշում խճուղու վրայով»:

— «Այնտեղից, աղալ, մենք քշում ենք միայն անձրևալին օրերում, երբ այստեղ ցեխ է լինում, նա ցոյց տուեց իր գնացած թանձր փոշով ծածկուած ճանապարհը, որի անձրևալին օրերի ցեխը կարելի էր երևակայել, թէ ինչ կլինի»:

Ինչ շատ է պատահել տեսնել ասիական գնչուների թաքուններ, բայց Կովկասում առաջին անգամ ես տեսայ նրանց: Մեր մօտով անցավ զարափների մի ամբողջ քարալան: Խիստ հետաքրքիր էր նայել բնութեան այդ ազատ զաւակների վրայ, որոց համար ոչ հայրենիք կայ և ոչ տուն: Քարալանը շարժւում էր արագ, խառնափնթոր բազմութեամբ, անասունների համարեա ամեն տեսակները կարելի էր գտնել այնտեղ: Տեսնում ես, բարձած աւանակի խուրջինի մի հակից երևում է մի նորածին քուրակի գլուխը, որը դեռ շատ թույլ լինելով, չէր կարողացել հետևել իւր մօրը: Խուրջինի միւս հակից երևում են երկու փոքրիկ երեխաների գլուխներ: Բարձած աւանակը վազում է քարալանի հետ, տնկտընկում է և երեխաների գլուխները աւանակի շարժուելուց ներդաշնակաբար զարկւում են միմեանց: Նրանք հանգիստ են, կարծես, ցաւ չեն զգում: Մինը, երևի, քնած է, գլուխը թեքուած է դէպի ցած և օրօրւում է աւանակի քայլերի հետ:

Կնիկները բաց կուրծքով, մերկ սրունքներով և բոբլիկ ոտներով վազում են քարալանի հետ: Դրանք էլ աւստակների նման բարձած են. մէկը շալակին կապել է իր երեխան, իսկ միւս ծծկերին գրկած ունի: Տղան այնպէս պինդ կպել է մօր կուրծքին, և ծծում է, կարծես տզրուկ լինի:

Ահա այնտեղ աւանակի բեռան վրայ կապած են մի քանի հաւեր: Միւս բեռան վրայ բլբլել է մի կապիկ և հեգնական ժպիտը երեսին, նայում է իր շուրջը:

Գլխաւոր միջերթը, որ բարձած է աւանակների վրայ, են պատրաստի կամ անպատրաստ մաղեր, որ այդ ցեղի արհեստագործութեան գլխաւոր արդիւնքն է: Նրանք հաւաքում են տներից ձիու ագիներ և նրանցից մաղեր են պատրաստում:

Մեր սալակը կանգնեցրին մի քանի կնիկներ, որոնք մօտեցան զանազան հարցերով: Այդ կնիկների ձեռքի թաթերի, բազուկների, կուրծքի և երեսի վրայ երևում էին մոլդ-կապույտ գունով զանազան նկարներ, որ գրոշմուած էին մարմնի կաշու վրայ () ¹⁾ և այդ աւելացնում էր նրանց վայրենի գեղեցկութեան վրայ մի առանձին հրապուրանք:

Մէկը մեկնեց ինչ սև, փայլուն քարածուխից շինած մի բան, ասելով. «գնիր, պարոն, դա կը բախտաւորէ քեզ»:

Այդ էնչ է, հարցրի ես ընդունելով բախտաւորեցուցիչ առարկան, որը տափակ քառանկիւնի ձև ունէր, և մակերևոյթի վրայ փորուած էին զանազան երևակայական նշանագրներ:

— Թիլիսման է, պատասխանեց նա խորամանկ ժլպիտով, ուղիղ տէքերիս մէջ նայելով, աւելացրեց. — Քեզ մի վտանգ է սպառնում. կամենում ես, քեզ համար «ֆալ բաց անեմ» (գուշակեմ):

Մտածելով, որ մի քանի կոպէկներով կարող եմ ազատուել գնչուհու թախանձելուց, քսան կոպէկով ազատուեցայ նորանից:

Մեր սալակը շարժուեցաւ և տասն ըոպէ արագ քշելուց լետոյ հաղիւ դուրս եկանք փոշեղէն մառախուղի միջից, որ ղարաչիների քարաւանը թողել էր ճանապարհի վրայ:

Կարծես, այդ կողմերում բոլոր ժողովուրդը դեռ չէ դուրս եկել այն նախնական գրութիւնից, որի մէջ դեռ ապրում են ղարաչիները:

Ճանապարհի վրայ անդադար տեսնում էի ահագին, ծանր սալերի խումբեր, որ ճռնչալով ձգում էին մի

¹⁾ Ձեռագրում բաց էր թողած:

զուգ գոմէշներ, իսկ նրանց առջև լծած մի զուգ եզներ: Ծիծաղելի բան է տեսնել վիթխարի գոմէշին խամուտների մէջ: Խեղճ անասուն, ինչ աշխատութեան մէջ մէջ ասես նրան չեն գործ ածում: Նրանով վար են վարում, սալլ են կրում, Գանձակից մինչև Թիֆլիս գինու ահագին տիկեր կրելով, նրա վրայ մինչև անգամ հեծնում են: Ծանրաշարժ գոմէշին կատարել են տալիս բոլոր այն գործերը, ինչ որ բնութիւնը տնօրինել է ձիու համար: Մի և նոյն վիճակին դատապարտուած է և եզը: Նրան ոչ միայն լծում են, այլ նրա վրայ բռն են կրում, նրա վրայ նստում են:

Մենք անցնում էինք դատարկ անապատների միջով: Դէպի աջ մինչև Կուր գետի եզերքը, դէպի ձախ մինչև... ¹⁾ լեռները, այդ ընդարձակ հարթ տարածութեան վրայ, բացի ճանապարհորդներից, ուրիշ ոչ մի մարդկային արարած չէր երևում: Կարծես, ժանտախտը, քօլերան կամ մի այլ մահաբեր ախտ, միանգամայն մեռցրած լինէր բոլոր շնչաւորներին: Բայց մեր շուրջը երևում էին մարդու աշխատութեան նշաններ: Ցորենի, գարու արտերը հնձած էին. խուրձերի տեղերը բլրակների նման երևում էին արտերի մէջ: Խոտը նոյնպէս հնձուած էր. կոլեակի ցանքերը դեռ կանաչ էին, չէին հասել: Կը նշանակէ այդ կողմերում բնակութիւն կայ, մարդիկ են ապրում: Բայց որտեղ են նրանք, ինչու չեն երևում:

Ղազախի, Շամշագինի, Շամքորի ամբողջ վիճակները մինչև Գանձակ այդ տպաւորութիւնն են գործում: Այդ երեք վիճակների ընդարձակ, արգաւանդ դաշտերը, տարուայ երեք եղանակներում,—գարնանը, ամառը և աշունը,—ներկայացնում են կատարեալ դա-

¹⁾ Չեռագրում բաց էր Թողած:

տարկութիւն: Թարաքամայ բնակիչները իրանց անասունների հետ գաղթում են դէպի հեռաւոր լեռները, ԵԱՅՄԱՆՈՒ, Նրանց ձմերանոցները մնում են բոլորովին ամառի: Ոչ մի շուն, ոչ մի կատու անգամ չէք տեսնի այնտեղ: Ես հետաքրքրուեցայ մտնել այդ ձմերոցների (ղշղաղ) մէկի մէջ, որ մեր ճանապարհին մօտ էր: Այստեղ ու այնտեղ երևում էին գետնափոր խորշեր, որոնց մէջ բնակւում է այդ թափառաշրջիկ ժողովուրդը, երբ ձիւնը պատում է երկիրը: Գազանների որջերը միայն կարող էին դրանց հետ համեմատուել: Մարդը չի կարող այսպիսի մթին և խոնավ խորշերում բնակուել: Այնտեղ կարող է բնակուել միայն թարաքաման, որ իր բնաւորութեամբ շատ չէ տարբերւում գազաններից: Զարմանալի է, որ ռուսաց տիրապետութիւնից լեռոյ մօտ մէկ դար ոչինչ չը կարողացաւ փոխել այդ կիսավայրենիների կեանքից:

Եթէ ընդունենք այն հիմնական օրէնքը, որ պէտքը, կարիքը և առհասարակ կեանքի պահանջները ժողովուրդների քաղաքակրթութեան առաջին վարժապետներն են դառնում,— շատ հեշտ կարելի է բացատրել թարաքամաների իրանց հարևան ազգերից լեռամնացութեան պատճառները: Պտղաբեր և արգաւանդ երկիրը նրանցից մեծ աշխատութիւն և մեծ հմտութիւն չէ պահանջում: Գարնան սկզբներում մի կերպով փորժըրում են հողը, սերմը ցանում են և այնպէս թողնում, գնում են դէպի սարերը: Բնութիւնը ինքնայորդոր կերպով բուսցնում է նրանց ցանքը, անձրևը ոռոգում է, արտերը աճում են: Նրանք կրկին այցելութեան են գալիս իրանց տրտերին այն ժամանակ միայն, երբ հունձքը հասած էր: Հնձում են, դիզում են, և դէզերը թողնելով դաշտերի մէջ, կրկին գնում են դէպի լեռները: Վերադառնում են աշնան վերջերում միայն, շատ

անգամ իրանց հունձքի գէղերը գտնում են ձիւնի տակ ծածկուած: Այն ժամանակ միայն սկսում են կախել, ծեծել և ցորեանը բաժանել հասկերից: Երբեմն գէղերը աշնան անձրևներից փթած են լինում, երբեմն մի թշնամի ձեռք, նրանց բոլորովին անպէտ և անպաշտպան դտնելով, կրակ է տալիս և հրդեհում է:

Ամբողջ Ղաղախը, Շամշաղինը, Շամքօրը այդ կեանքով է ապրում: Այդ երեք վիճակները, մինը միւսին կից, տարածւում են Կուր գետի աջ կողմը և ներկայացնում են ընդարձակ տափարակներ, մինչև Գանձակ հասնելը: Դաշտերը տեղ-տեղ ծածկուած են թլփերով, տեղ-տեղ ճահիճներով ու ճոխ խոտերով, տեղ-տեղ այրուած, աւազուտ անապատներ են երևում, իսկ շատ տեղերում պարարտ վարելահողեր, որ խիստ արգիւնաւոր հունձք են տալիս:

Ամառնային օթը անտանելի է այդ կողմերում: Տենդը թափաւորում է ամեն տեղ, գուցէ գա առաջ է գալիս այն բազմաթիւ ճահիճներից, որ Կուր գետը կազմում է իր ընթացքում: Բայց Շամքօրի բլինձի մըշակութեան դաշտերը լրացնում են այն, ինչ որ պակաս են թողնում ճահիճները: Շամքօրը իր գիրքով շատ նման է Երևանեան նահանգի Շարուրին: Նրա մօտով հոսում է Երասխը, Շամքօրի մօտով հոսում է Կուր գետը: Շարուրի դաշտերի վրայ Արփայ գետը, բազմաթիւ առուակների բաժանուելով, ոռոգում է բլինձի մշակութիւնները: Իսկ Շամքօրի դաշտերի վրայ Շամքօր գետը նոյնպէս բազմաթիւ ճիւղերի բաժանուելով, նոյն սնունդն է տալիս բլինձի դաշտերին: Թէ այնտեղ և թէ այստեղ տենդը, մօծակը, զանազան տեսակ թունաւոր մոխրներ թափաւորում են ամբողջ ամառը: Գուցէ այդ պայմանները ստեղծեցին բնակիչների համար կենցաղավարութեան այն եղանակը, որ նրանք

տարուայ տաք եղանակներում գաղթում են գէպի հովասուն լեռները և այդ նպաստում է նրանց առողջութեանը:

Ազգախի, Շամշագինի և Շամքորի վիճակներում: Կուր գետի ընթացքին մերձաւոր տափարակների վրայ, ոչ մի հայոց գիւղ չը պատահեց ինձ տեսնել: Այդ տեղերում բնակւում են միայն թարաքամաներ: Հայոց գիւղերը ընկած են գէպի լեռնալճակների վիճակների լեռնային (?) կողմերը, սարերի ստորոտներում, բարձրաւանդակների վրայ, կամ ձորերի մէջ: Այդ երևոյթը պէտք է վերաբերել այն պատմական հանգամանքներին, որ հայերը ժամանակի անխաղաղ դրութիւնից պաշտպանուելու համար ընտրել են աւելի ամուր, անմատչելի տեղեր, — իսկ այժմ նրանց դրացութիւնը աւազակաբարոյ թարաքամաների հետ, նոյնպէս չէր կարող շատ ապահով լինել: Աւազակութիւնը թարաքամաների համար նոյնքան սուրբ բան է, որքան իրանց կրօնի սահմանած նամազը ու դաստամազը...

Մեր ճանապարհի ընթացքում, մինչև Գանձակ, անցանք չորս նշանաւոր գետերից, — Ալգետ, Խրամ, Աղստաֆայ, և Շամքոր: Առաջին երեքը կամուրջներ ունին, իսկ վերջինը՝ Շամքորը կամուրջ չունի ¹⁾: Այդ ժամանակից այդ գետը կամուրջ չունի, չը նայելով, որ դարնան ժամանակ յորդանում է, ծածկում է իր ափերը և անկարելի է անցնել, թէև միակ անցքը, որ տանում է գէպի Գանձակ, Շուշի, Նուխի (?), Շամախի (?)

¹⁾ Պարսից ժամանակներից այդ գետի վրայ շինուած կամուրջի միայն մի աւանջն է մնացել: Գրանից յետոյ այդ գետի վրայ մի հոյակապ կամուրջ շինել տուեց շուշեցի Յարութիւն բէկը: Այդ կամուրջը նոյնպէս ողողուեցաւ ջրի սաստկութիւնից, ողջ մնացել են նրա երեք կամարները միայն:

և այլ քաղաքներ: Երևում է, որ հին ժամանակի մարդիկը դրդուած բարեգործութեան զգացմունքից, աւելի եռանդ ունէին գետերի վրայ կամուրջներ շինելու, քան թէ այժմեանները, որ նոյնը պիտի անէին հաղորդակցութիւնը դիւրացնելու նպատակով:

Աղստաֆայի կայարանից սկսեալ, դէպի Գանձակ տանող ճանապարհի խճուղին վերջանում է: Խճուղին ձգւում է դէպի Երևանի կողմերը: Թէև խճուղուց մենք մի առանձին բարիք չէինք տեսել, այսու ամենայնիւ, խիստ ծանր տպաւորութիւն էր գործում, երբ ընկանք մերկ ճանապարհի վրայ: Բարեբախտաբար մի քանի օր առաջ շատ անձրև էր եկել և ճանապարհը պնդացել էր, և կարելի էր առանց առատ փոշի կուլ տալու առաջ գնալ:

Կարաբերի կայարանից մինչև Կօշկար գետը, և այստեղից մինչև Գանձակ անցնում էինք մերկ, աւազուտ տափարակների միջով: Ես անդադար հարցնում էի ընկերիս, «չէ՞ երևում Գանձակը»: Վերջապէս նա ցոյց տուեց ինձ մի կանաչազարդ տարածութիւն, որ հեռուից երևում էր, որպէս մի փոքրիկ օստիս, մերկ անապատների մէջ: Դա Գանձակն էր, իր գեղեցիկ այգիներով:

Բ

Գանձակի առաջին տպաւորութիւնը, փողոցները, տները, շինարիւնները:—«Եւրոպա» հիւրանոցը:—Ջաւազը եւ իւհարասի:—«Մշակի» աշխատակիցը գաւառական բաղաբում:—Մէիդանը, Շահարասի մէշիգը, հին ամրոցը, Ջաւադխանի պալատը:—Վաճառանոցները:—Ելուրը:—Գանձակեցիների գլխաւոր արդիւնաբերութիւնը:—Գանձակի վիճակը նոր շինուող երկաթուղու վերաբերութեամբ:

Ի՞նչ տպաւորութիւն կը գործէ մի պարսիկ, իր քօշերով, երկար արեւալուղով, շալէ գօտիով, որ գլխին

գրած ունի Եւրոպական շլեպաւ և մերկ պարանոցի վրայ կապել է մեռաքսեայ սև փողպատ.—նոյն տպաւորութիւնը գործեց ինձ վրայ կիսապարսկական Գանձակը: Նեղ, ծռռռումուռ փողոցներից և ոչ մէկը քարած չէր: Թանձր փոշին, աղբը, ամենտեսակ ապակաւնութիւն ծածկել էր լատակը: Տներից մէկը, քարից կամ աղիւսից շինած, դուրս էր նայում դէպի փողոցը բացուած լուսամուտներով, իսկ նրա կշտին մի ալլ տուն կաւէ պատերով, ցածրիկ, որ դէպի փողոցը լուսամուտներ չունէր: Բարձր, հոյակապ տան մօտ, անդադար հանդիպում է կամ մի խրճիթ, կամ քանդուած աւերակներ: Մէկը փողոցի լարից դուրս է ընկած, միւսը ներս է գնացած: Խնչ որ գեղեցիկ է,—գրանք են դարւոր, հսկայ չինարիները, որ իրանց զով հովանու տակ պատսպարում են շինուածքները, և թոյլ չեն տալիս նրանց բոլորովին շնչասպառ լինել փողոց և տօթից: Չինարիները, որոնցից շատերը մէկ ու կէս սաժէն տրամագիծ ունին, Գանձակի զարդն են. նրանք մնացել են պարսից տիրապետութեան ժամանակներից, և մի բարի բախտով ոչնչացրած չեն եղել: Այդ չինարիները պահպանում են Գանձակի առողջութիւնը, որ շատ նախանձելի վիճակի մէջ չէ: Առհասարակ շատ փոքր թուով կարելի է տեսնել տներ, որ պարտէզներ չունենային: Գեղեցիկ նռնենիները, թզենիները և վարսաւոր միմօղաները իրանց մեռաքսեայ ծաղիկներով դուրս են նայում բակերի ցածրիկ պատերի ետևից:

Մանկուով քաղաքը, պատուիրեցինք սալլավարին, որ մեզ մի լաւ հիւրանոց տանէ:

Ո՞րն էք կամենում, հարցրեց սալլավարը,—այստեղ հիւրանոցներ շատ կան՝ «Եւրոպա», «Ամերիկա», «Կաւկազ», «Թիֆլիս» և այլն:

—Դրանցից որն որ լաւ է, այնտեղ տար, ասեցինք նրան:

—«Եւրոպան», պատասխանեց սալլավարը և քշեց գէպի այն կողմը:

Հասնելով լիշեալ հիւրանոցը, պահանջեցինք մեզ համար մի կացարան: Մեզ յայտնեցին թէ վերի յարկի սենեակները արժեն օրական 3—2 ռուբլի, իսկ ներքի յարկիները օրական 1 ռուբլի: Մենք ընտրեցինք վերջիններից մի սենեակ: Աւելորդ է նկարագրել այդ կացարանի սարքը և կարգը, միայն այսքանը կասեմ, ինչ որ մենք առնում ենք Եւրոպայից նրան ալլանդակելու և իր փչացած ձևի մէջ ցոյց տալու համար, — այդ կացարանը կարող էր ամենաճիշտ տիպարը լինել այդ տեսակ աղաւաղութեան:

Երկար սպասում էինք, որ սպասաւորներից մէկը յայտնուի և մեզ լուացուելու ջուր տայ, որ փոշին և կեղտը մաքրենք մեր մարմնից: Մի պատանի արխալուզը հագին կանգնած էր պատշգամբի վրայ: Վերջապէս հիւրանոցի պահողը հրամայեց նրան, որ կատարէ մեր սպասաւորութիւնը: —«Թող գնամ շորերս հագնեմ»... ասաց սպասաւորը և անհետացաւ: Մէկ ժամից յետոյ յայտնուեցաւ նա արդէն շորերը փոխած: Եւրոպական հիւրանոցի սպասաւորը պէտք է Եւրոպական հագուստով յայտնուի յաճախորդների մօտ, և այդ մտքով Զաւադը կատարել էր ինչ որ պահանջում է պարտքը և պատշաճը:

Սկզբում պահանջեցինք ջուր լուացուելու համար, յետոյ սամովար: Նուխեցու յատուկ ճարպկութեամբ Զաւադը երկու յանձնարարութիւններն ևս իսկոյն կատարեց: Սամովարը սեղանի վրայ դնելուց յետոյ, նա սկսեց իր ձեռքով մաքրել բաժակները, որ թէյ ածէ, այդ միջոցին իմ ուշադրութիւնը գրաւեց մի բոլորակ վէրք, որ երևում էր նրա աջ ձեռքի թաթի երեսի վրայ:

—Այ տղայ, այդ Բնչ բան է, հարցրի նրանից:

— Իլ-եւարասի է, աղայ, պատասխանեց նա և շարունակեց իր գործը:

Ինչ այնքան չը դրդեց զգուանքը, որ մի այսպիսի վիրաւոր ձեռքով մաքրում էր նա բաժակները, որքան այն սարսափը, որ կարող էինք վարակուել: Սպասաւորի ձեռքի վերքը տեղական մի վերք էր, որ ամեն մի գանձակեցի պէտք է անպատճառ ունենայ: Նա կոչուում է իլ-եւարասի նրա համար, որ մի ամբողջ տարի տևում է մինչև առողջանալը ¹⁾:

Բժշկութիւնը այդպէս է բացատրում, որ այդ վերքը մի սունկ է, որ լայտնում է մարմնի մէջ. բայց գանձակեցիք այսպէս են բացատրում, որ դա առաջ է գալիս չինարիների տերևներից, որոնք թափուելով փողոցներից անցնող վտակների մէջ, փտում են, և այդ ջրերի գործածութիւնից վարակւում է ժողովուրդը: Ստարաքաղաքացիք ևս բնակուելով Գանձակում, ստանում են նոյն վերքը: Մի կամ երկու ամսուայ բնակութիւնը բաւական է վարակուելու համար: Զաւադը ստացել

¹⁾ Թէև բժշկութիւնը դեռ ևս չէ գտել այդ վերքի դարմանելու դեղը, բայց տեղացի պառաւները այժմ բժշկում են ընդամենը մի ամսուայ մէջ, թէև առաջ մի ամբողջ տարի էր տևում: Նախ յայտնում է նա որպէս մի ամուր ուռուցք կաշու տակ: Մինդեղից պատրաստած մի դեղով նախ փաեցնում են կաշին և բաց են անում թագնուած ուռուցքի բերանը: Յետոյ միւսնոյն դեղը այնքան գործ են անում, մինչև ուռուցքը ուտեցնելով, հասնում է արմատին, իսկ արմատն էլ նոյն դեղով ոչնչացնելուց յետոյ, գործ են անում մի այլ դեղ, որ պատրաստած է լինում եղան լեզու կոչուած բոյսից: Դա բուրդովին մաքրում է վերքը: Յետոյ սպեղանիներով փոքր առ փոքր առողջացնում են վերքը. նրա փոս ընկած տեղը լցւում է առողջ մսով, բայց պարձեալ թողնում է դրօշմի նման մի հետք իր տեղում, որ սովորաբար լինում է երեսի վրայ, կամ ձեռքերի վրայ:

էր այդ վերքը իւր Գանձակ գալուց երկու տմսից յետոյ:

Իսկ որքան հաւանական է, որ դա առաջ է գալիս չինարի ծառերից, այդ պէտք է բացատրէ գիտութիւնը, ես այսքանը կասեմ, որ ուրիշ մի քանի երկրներում ևս գոյանում են նոյն օրինակ վերքեր, որտեղ չինարի ծառեր չը կան. օրինակ, Բաղդադում այդ վերքը վերաբերում են արմաւիններին (խուրմայի) կամ յաճախ արմաւ ուտելուն:

Թողնելով այդ դատողութիւնները, ես դարձեալ վերադառնում եմ դէպի Ջաւադը: Չը նայելով, որ մի վրտանգաւոր սպասաւորի հետ գործ ունէինք, նա ամեն տեղ յայտնուում էր: Նա էր ջուր տալիս լուացուելու և սեղանատանը կերակուրները պէտք էր նրա ձեռքից ընդունել: Նա հիւրանոցի միակ խալս սպասաւորն էր, բոլորը նրան ճանաչում էին, և իր կամակատարութեամբ միշտ պատրաստ էր ամենի պատուէրները կատարելու:

Այդ հիւրանոցի մէջ իջևանելու գիշերուայ առաւօտը զարթնելով, զգում էի բերանիս մէջ սաստիկ դառնութիւն: Ես կարծում էի, թէ գիշերը ծխելուցն է: Ես սովորութիւն ունիմ գիշերը մի քանի անգամ զարթնելու ծխել: Բայց այն գիշերը, ընդհակառակն, ճանապարհի յոգնածութիւնից այնպէս թմրած էի, որ ամենևին չէի զարթնել: Իսկ այդ քնչ դառնութիւն էր: Ես դարձաւ իմ ուղեկցին, երբ նկատեցի նա էլ գլուխը վեր բարձրացրեց բարձից:

— Ընկեր բերանդ քնչ դրութեան մէջ է:

— Սաստիկ դառն է, պատասխանեց նա և մի այնպիսի խոփող շարժեց իր սևուկ դէմքի վրայ, կարծես լեղի էր կերել և բերանը կծկծում էր:

Իսկոյն հասկացաւ, որ Խայտեղ մի բան կայ, որ

երկուսիս էլ բերանը միևնոյն վիճակին է ենթարկուել:

Կէս ժամից յետոյ մեզ մօտ եկաւ մի պարօն, նրան պատմեցինք մեր բերանների դրութիւնը:

—Այստեղի ջրիցն է, ասաց նա,—զգուշացէք այստեղ ջուր խմելուց:

Այդ ջուրը, որից խմում է Գանձակի մեծ մասը, քարիղզի ջուր է, որ հեռու տեղից բերուելով, գետնի տակով անցնում է թուրքերի թաղից, և տեղ տեղ բացւում է թուրքերի տների մէջ: Թուրքերը այդ ջրի հետ ինչ ոյին ասես խաղում են, ամեն անմաքրութիւն նրա մէջ լուանում են, նրանով նամազ են անում, հաւատացած լինելով, որ ջուրը չի պղծուի: Այդ հերիք չէ, նա բաւական երկար տարածութեան վրայ անցնում է թուրքերի գերեզմանատան տակով և բերում է իր հետ փտութիւնների լուծուած մասները: Խմելու միջոցին մարդ զգում է մի տեսակ թանձրութիւն, և մի տեսակ մածուցիկ տպաւորութիւն է գործում բերանի մէջ, կարծես, մածուն լինի: Այստեղից հասկանալի է այն հիւանդութիւնները, որոնց անընդհատ ենթարկւում են գանձակեցիք, մանաւանդ ամառուայ ժամանակ: Այդ քաղաքում փոքր ի շատէ տանելի է գետի ջուրը, բայց ամառը գետը բոլորովին ցամաքած է լինում, և գրտնուած ջուրն էլ վերևից զանազան առուակներով վեր են առնում ցանքերը կամ այգիները ջրելու համար:

Գետի ջրին գալով, ես չեմ կարող մի քանի խօսք չասել այդ մասին: Գանձակում երեք օր մնալով, ես անդադար լսում էի գանգատներ, կռիւներ, գոգոհութիւններ ջրի պակասութեան մասին: Գանձակը շինուած է նոյն անուէնով գետի վրայ, որ քաղաքը երկու մասն է բաժանում. մի մասնում բնակւում են հայերը, միւսում թուրքերը: Գարնան սկզբում գետը սաստիկ յոր-

գանձում է և ծածկում է իր եզերքը, իսկ ամառը այնտեղ մի կաթիլ ջուր չէ կարելի տեսնել, գետը ցամաքում է: Եղած ջուրը, ինչպէս վերևում ասացի, զանազան առուակներով վեր են առնում այգիները և ցանքերը ջրելու համար: Այդ ջուրը այնքան անբաւական է, որ համարեա ամեն օր կռիւներ են լինում նրա բաշխման համար, Գանձակեցիք հաւատացնում էին, որ ջուրը առաջ խիստ շատ էր լինում. իսկ այժմ «մարդկանց մեղքի համար» սակաւացել է:

Գանձակի գետի ջրի սակաւանալը ուրիշ պատճառի չէ կարելի վերաբերել, բացի նրանից, որ անտառները սաստիկ անխնայ կերպով ոչնչացնում են: Այն լեռները, որոնց մէջ գտնւում են գետի աղբիւրները, առաջ պատած են եղել խիտ անտառներով, իսկ այժմ կամ բոլորովին մերկացել են, կամ մեծ ծառերի փոխարէն թփեր են տեսնւում:

Ջրի հարցը Գանձակի կեանքի հարցն է. եթէ այդ մասին պէտք եղած հոգածութիւններ չը կատարուեն (որոնց մէջ գլխաւոր տեղը պէտք է բռնէ անտառների պահպանութիւնը) այդ քաղաքը մի ժամանակ սովամահ կլինի:

Գանձակի գլխաւոր արդիւնաբերութիւնն է խաղողը և գինին, որ մեծ քանակութեամբ արդիւնահանւում է, տարուելով գլխաւորապէս Թիֆլիս: Շատ փոքր է այն գանձակեցիների թիւը, որ մի, երկու կամ երեք այգի չունենար: Տէրերից ամեն մէկը իւրաքանչիւր տարի մի քանի հազար ըուբլու գինի է վաճառում: Ինչ կլինի ժողովրդի վիճակը, եթէ արդիւնքների այդ աղբիւրը ցամաքի: Գինի պատրաստում են հայերը միայն, մահմեդականներին, որովհետեւ կրօնքով մեղք է համարւում Աստուծոյ պարգեւած բարիքներից մէկը, խաղողը, պղծել և նրանից գինի պատրաստել, այդ սնա-

հաւատութիւնից ¹⁾ դրդուած, իրանք գինի չեն պատ-
րաստում և իրանց խաղողը վաճառում են հայերին,
կամ իրանց այգիները նրանց վարձով են տալիս:

Գանձակի միւս արդիւնահանութիւնն է ալիւրը:
Այդ արդիւնահանութեանը շատ նպաստում է պ. Հախ-
վերդեանի շոգեշարժ աղօրիքը: Պարոնի մարդիկը գը-
նում են մեծ քանակութեամբ ցորեան, և աղալով ու-
ղարկում են Թիֆլիս, կամ ուրիշ տեղեր: Այդ, ի հարկէ,
շատ օգնում է շրջակայ գիւղացիներին, որոնց ձեռ-
քումն է ցորենի արդիւնաբերութիւնը: Եթէ այդ աղօ-
րիքը չը լինէր, գիւղացին ստիպուած էր ինքն հասա-
րակ ջրաղացի մէջ աղալ տալ ցորեանը և ալիւրը ուրիշ
տեղ տանել: Բայց պ. Հախվերդեանի աղօրիքը հեշտաց-
նում են գիւղացու գործը, որովհետեւ նրան միջոց է
տալիս իր բերքը իր տան մէջ վաճառելու առանց օտար
երկիր տանելու:

Երբ գանձակեցիք լսեցին, թէ Բագու-Թիֆլիսեան
երկաթուղին պիտի անցնի իրանց քաղաքի մօտով, նը-
րանց ուրախութեանը չափ չկար: Բայց երևում է, որ
Գանձակին ևս սահմանուած էր նոյն վիճակը, որին են-
թարկուեցաւ Քութայիսը: Երկաթուղու գիծը անցաւ
Գանձակից 5 վերստ հեռաւորութեան վրայով: Գանձա-
կեցիք բողոք յայտնեցին, յայտնելով, որ գիծը մօտեց-
նեն քաղաքին: Նրանց բողոքը մինչև Ս. Պետերբուրգ
հասաւ և մնաց անհետևանք:

Բաւական հետաքրքիր բան է լրագրի աշխատակցի
յայտնուելը գաւառական փոքրիկ քաղաքում, որպէս էր

¹⁾ Առաջ մահմեդականները խաղողը գինի չէինելու հա-
մար հայերին վաճառելը մեղք էին համարում, և չէին վա-
ճառում, բայց այժմ այդ նախապաշարմունքը համարեա թէ
վերացել է:

Գանձակը: Բոլորը դիտում են, թէ նա որտեղ գնաց, ում հետ տեսնուեցաւ, ինչ խօսեց և այլն: Ամենից առաջ նրա մօտ այցելում են տեղալին վարժապետները և քահանաները: (Դրանց վրայ լրագրութեան մէջ շատ է խօսվում):

Ճշմարիտն ասած, ես մի առանձին ցանկութիւն չունէի մարդկանց հետ ծանոթանալու, միայն աշխատում էի մի քանի նշանաւոր տեղեր տեսնել և շուտով թողնել քաղաքը, որովհետև ամեն ըոպէ վախենում էի հիւանդանալուց:

Առաւօտեան մի քանի այցելուներից ազատուելով, շտապեցի դուրս գալ հիւրանոցի խեղդուած սենեակից, բազարը տեսնելու համար: Այստեղ իմ ուշադրութիւնը գրաւեց մէյդանը (հրապարակը): Դա մնացել է պարսից տիրապետութեան ժամանակներից, մի քառակուսի, փոքր ինչ երկայնաձև ահագին հրապարակ է, շրջապատած դարեւոր չինարի ծառերով: Այդ ծառերը իրանց ընդարձակ ստուերի տակ հովանաւորում են խանութները, որ գտնւում են հրապարակի շուրջը: Երևում է, ծառերի վերաբերութեամբ պարսիկները թէ լաւ ճաշակ և թէ խնամք են ունեցել:

Այդ հրապարակի մօտն է քաղաքի նշանաւոր մէջիդը: Նրա գլխաւոր դրան աջ և ձախ կողմերում բարձրանում են երկու բարձր մինարէթներ: Բացի դրանցից, դրան երկու կողմում կան երկու սաքուններ, որոնց վրայ նստած են մօլլաները: Այդ տեսնելով, ես խսկոյն լիշեցի Պարսկաստանը: Այդ մօլլաները զանազան գործեր են կատարում. նրանք աղօթքի թղթեր են վաճառում, տպուած երկար, ժապաւէնաձև թղթի վրայ, նրանք կնիքներ են փորում, նրանք անգրագէտ մարդկանց համար նամակներ են գրում իրանց բարեկամներին ուղարկելու համար. նրանք մի և նոյն ժամանակ

նօտարիուսներ են, գրում են զանազան տեսակ դաշնագրներ, պարտամուրհակներ և այլն, չը նայելով, որ քաղաքում պաշտօնական նօտարիուս կալ: Նրանց մօտ վաճառում են «տէր ողորմեաներ», վաճառում են Քարբալայի ¹⁾ սուրբ Հոդից շինուած փոքրիկ մօհրներ, որոնց վրայ մահմեդականները նամազի ժամանակ խոնարհւում են, համբուրում են, երևակայելով, թէ Քարբալայի սուրբ երկիրն են համբուրում, որտեղ թափուել է իրանց իմամների արիւնը: Մի և նոյն մօլլաները վաճառում են զանազան տեսակ գրքեր, կախարդութիւններ են անում և իրանց յաճախորդների համար զանազան թիլիսմանական թղթեր են գրում: Դրանց կըշտին մի քանի երեխաներ, գետնի մէջ փորած փոսիկների մէջ ածուխ էին ածել, մի կարդոնի կտորով հովահարում էին և թարմ սիմինդը էին խորովում վաճառելու համար: Ահա այդ բոլորը, ինչ որ տեսայ լիշեցրին ինձ Պարսկաստանը...

Ես դիմեցի դրան մօլլաներից մէկին, խնդրելով, կարելի՞ է արդեօք մէջիդ տեսնել: Նա զարմացած աչքերով չափեց ինձ ոտքից ցլուլիս, նայեց գլխարկիս, նայեց կապոյտ ակնոցներիս, և ապա բաւական դժգոհութեամբ պատասխանեց. — կարելի է:

Ես մտածեցի գրավաճառ, կախարդ, նօտարիուս, կնիքներ փորող մօլլայի բերանին փոքր ինչ իւղ քսել, նրան մի քանի ապասի շահ տալ, և հարցրի արդեօք ունի՞ այս և այն գրքերը: Իմ պահանջածը Ղարաբաղի խաների պատմութիւնն էր, մէկը հեղինակութիւն Միրզայ-Ջամալի, միւսը հեղինակութիւն Միրզայ Ադիգօղլու-

¹⁾ Պարսիկների ուխտատեղի է Բաղդադի մօտ, ուր նահատակուել են իրանց իմամներից մի քանիսը. այս պատճառով այնտեղի հողը սուրբ է համարւում:

լի: Այդ աշխատութիւններէց և ոչ մէկը չը գտնուեցաւ մօլլայի մօտ, նրա խօսքերէց երևաց, որ այդ պատմութիւնները դեռ տպուած չեն, այլ ձեռագիրները գտնուում են հեղինակների ժառանգների մօտ:

Պրնից ներս մտանք մէլիզի բակը, որը քառակուսի ձև ունէր: Չորս կողմում պարսկական ճաշակով շինուած էին փոքրիկ և մեծ խուցեր, որոնց մէջ մօլլաները նստած, բարձր ձայնով ղօրան էին կարդում: Խուցերէց մի քանիսը յատկացրած էին երեխայոց դպրոցի (մադրասէ) իսկ մի քանիսը չափահասների ուսման համար (թաքիայ): Ես հետաքրքրուեցայ տեսնել երեխաների դպրոցը: Թէև յուլիս ամիսն էր, տօթը խեղդում էր, բայց նրանց չէին արձակել: Մի սենեակում լցուած էին 40—50 ի չափ ամեն հասակի երեխաներ, 5 տարեկանից մինչև 20 տարեկան: Նրանք խառնափնթոր կերպով ծալապատիկ նստել էին միմեանց մօտ, ամեն մինը իր տնից բերած օթոցի վրայ: Նայելով ծնողների կարողութեանը, այդ օթոցները ունէին իրանց լաւ կամ վատ յատկութիւնները: Այնտեղ կարելի էր տեսնել մի քրքրուած փսիաթ կտորից սկսեալ մինչև թանկագին խալիչայ: Բոլոր աշակերտները, գրքերը իրանց առջև յատակի վրայ դրած, անդադար օրօրուելով, բարձր ձայնով կարդում էին: Երևակայեցէք, թէ ինչ աղմուկ և բարելօն կը լինի, երբ 40—50 աշակերտ միանգամից ձայն է բարձրացնում: Մատերը կարդում էին, շատերը ոչինչ չէին կարդում, միայն աղաղակում էին, ոմանք ձայն էին հանում, միայն բերանները բաց էին անում և շրթունքները շարժում էին: Այդ ընդհանուր աղմուկի մէջ գոռար էր որոշել, թէ ո՞րն է կարդացողը և ո՞րը չ'կարդացողը:

Վարժապետ—մօլլան նստած էր մի անկիւնում և գիրք էր կազմում: Նա զբաղուած էր իր գործով:

Աշակերտները դրանից օգուտ քաղելով, երբեմն միմեանց բօթում էին, կմշտում էին, կամ միմեանց մագերից քաշում էին: Բողոքներ էին բարձրանում: Մօլլան կանչում էր իր մօտ անհանգստին, իր կշտին դրած ճիպոտը վեր էր առնում, մի քանի զարկ տալիս էր նրա ակերի մէջ, ականջներիցը քաշում էր, յետոյ թող էր տալիս, որ գնայ իր տեղը նստի: Յետոյ նա կրկին սկսում էր իր կազմարարութիւնը: Այդ բոլորը կատարւում էր մեր աչքի առջև: Որովհետև սենեակի փէնջրէները բացւում էին գէպի բակը, մենք դրսից նայում էինք:

Պարսկական մանկավարժութեան եղանակները ինձ վաղուց արդէն ծանօթ լինելով, ես չուզեցի երկար նայել այդ տանջանքի և բթամտութեան հիմնարկութեան վրայ, միայն զարմանում էի, որ մօտ մի ամբողջ դար ուսաց տիրապետութիւնը ոչինչ չէր փոխել դրանց վաղեմի քաղաքակրթութիւնից: Դարձեալ մնացել էին միևնոյն յետագէմ, խաւար թուրքերը, ինչ որ էին Ջաւադխանի ժամանակ:

Ես խնդրեցի ինձ առաջնորդող մօլլային, որ ցոյց տայ մէջիտը: Դա մի հսկայ շինուածք էր ընդարձակ բակի կենդրոնում, հովանաւորուած գեղեցիկ շինարիններով: Մէջիտի դուռը բաց էր: Մօլլան ակնարկեց, եթէ կամենում էի ներս մտնել, պէտք էր հանել կօշիկները: Այդ առաջարկութիւնը բաւական գոռար լինելով, ես բաւականացայ միայն դրնից նայել: Այստեղից ամբողջ ներսը երևում էր: Արևելեան ճարտարապետութեան այդ հոյակապ գործը, ճշմարիտ որ, հիանալի էր: Ամբողջ շինուածքը, առանց սիւնների, կանգնած էր միայն ահագին կամարների վրայ, որ նրա առաստաղին գմբէթի ձև էին տալիս: Յատակը ծածկուած էր գորգերով. պատերի ստորին մասները զարդարած էին զանազան նկարներով: Մի կողմում դրած է բարձր ամբի-

ոնն, որի սանդուղքներով մօլլան բարձրանում է և քարոզ է կարգում: Ուրիշ ոչինչ չկար այնտեղ, առհասարակ դէպի ամեն կողմ, ուր և նայում էր մարդ, մի տեսակ պարզութիւն, որ հեռու էր քրիստոնէական կամ հեթանոսական տաճարների զարդարանքներից: Երկու հոգի այնտեղ նստած դէլլան էին ծխում, մի քանիսն էլ ճաշում էին: Երևում էր, որ մահմեդականները Աստուծոյ տան շինուածքին այն սրբազնութիւնը չեն յատկացնում, որպէս ալ կրօնքների հետևողները:

Ես դարձաւ դէպի ինձ առաջնորդող մօլլան, հարցնելով, թէ ո՞ր թուականից է շինուած այդ մէջիդ: Նա ինձ ոչինչ ասել չկարողացաւ, միայն յայտնեց, որ Շահ-Ապաս մեծի շինածն է: Որովհետև այս կողմերում ամեն մի հոյակապ շինուած ընծայում են Շահապասին, թէև նրանից դարերով առաջ շինուած լինէր, այդ պատճառով մօլլայի ասածը շատ հաւանական չէ կարելի համարել ¹⁾:

Մէջիդը տեսնելուց յետոյ, ես կամենում էի տեսնել Զաւադ-խանի պալատը, որ վերջինն էր Գանձակի տիրապետող խաններից: Որովհետև քաղաքի դրսումն էր գտնուում, հարկաւոր էր կառքով գնալ: Քառորդ ժամուայ մէջ ես հասայ այնտեղ: Պալատի դուռը և դռան կողմի մի քանի շինուածքների աւերակներն էին մնացել միայն: Կառքով ներս մտանք: Երևում էր, որ այստեղ գտնւում էր խանի ամառնային ամարաթը: Որովհետև այստեղ մի ընդարձակ այգի է, եղել, շրջապատի պարիսպների մօտ շարքով տնկած ահագին չինարիները

¹⁾ Շահապասը և Քօրօղլին բաւական մեծ անուն են Թուրքի պոյ-կոզմերում, վերջինիս ընծայում են բոլոր բերդերի աւերակները, որ գտանւում են զանազան լեռների վրայ:

գեռ մնում էին: Մէջ տեղում կար մի քառանկիւնի լճակ, նորա շուրջը զարդարող մարմարեայ քարերը բոլորը քանդել և տարել էին, ջուրը դեռ մնում էր և անշարժութիւնից կանաչել, պատած էր մամուռով: Այդ գեղեցիկ լճակը, որի յստակութեան մէջ ամառնային տօթի ժամանակ լեղանում էին, զովանում էին հարեմները, այժմ մի հոտած ճահիճի էր նմանում: Լճակի երկու կողմում երևում էին երկու բարձր քօշքերի աւերակներ. քարերը, աղիւսները տարել էին, մնացել էր երկու հողակոյտ միայն: Այդ քօշքերից հարեմները նայում էին լճակի հայելու մէջ ¹⁾: Դռան հանդէպ, այգու միւս ճակատում երևում էին հարեմխանայի աւերակները: Այնտեղ, ուր պահւում էին երկրի կնիկներից ամենագեղեցիկները, այժմ մողէսներ, օձեր ու չղջիկներ էին բնակւում: Հին փառքից, հին վայելչութիւնից ոչինչ չէր մնացել: Ամեն ինչ տրորուել, ոչնչացել էր լաւիտենական անէծքի և դատապարտութեան տակ: Ո՞րքան հայ աղջիկներ զոհել էին այստեղ իրանց ողջախոհութիւնը, ո՞րքան հայ կնիկներ վատնել էին այստեղ իրանց պատիւը:

Պատմում են, որ Զաւադ խանին լայտնեցին մի գեղեցիկ աղջկայ մասին, որ նոր էին պսակում և հարսանիքի հանգէսը դեռ չէր վերջացել: Նա ուղարկում է իր նօքարներին աղջկայ ծնողների մօտ, պահանջում է, որ նորապսակ աղջիկը իր փեսայի առաջատար մտնելուց առաջ, ուղարկեն իր մօտ: Ծնողները երկիւղից կատարում են բռնաւորի կամքը. նորահարսին տանում են

1) Այգու տեղում, ուր մշակւում էին ծաղիկների ամենագեղեցիկները, այժմ բոլորովին անապատ էր: Երբեմն ուստալթները վարում են հողը կաղամբ, ծխախոտ կամ կարտոփիլ են ցանում:

խանի ամարաթը: Խանը տեսնելով գեղեցկուհուն, կամենում է նրա հետ փոքր ինչ սիրախօսութիւններ անել: Բայց նորահարսը, գլուխը դէպի ցած խոնարհած, մնում է լուռ կանգնած նրա առջև, և լեզուները չէ բաց անում: «Դէպի վեր նայիր, ասում է խանը, տես, ով է քեզ մօտ կանգնած»: Նորահարսը զգացմունքով պատասխանում է. «դու էլ դէպի վեր նայիր, տես, ով է այնտեղ կանգնած»... Նա ցոյց է տալիս բռնակալին արդարադատ երկինքը և նրա աչքերը լցւում են արտասուքով:

Ասում են, որ այդ բողոքը այն աստիճան ազդում է խանի սրտին, որ առանց նրան դիպչելու, յետ է ուղարկում ծնողների տունը, և այն օրից երդւում է հայ կնիկներ չը բռնաբարել: Առ հասարակ Ջալադ-խանը բաւական սէր է ունեցել դէպի հայերը, նա յաճախում էր հայոց եկեղեցին և ծննդեան տօնին փող էր ընծայում, որ խաչը իր անունով ջրից հանեն: Մինչև այսօր Գանձակի սուրբ Յովհաննէս եկեղեցու սիւներից մէկի վրայ դեռ մնում է հին արձանագրութիւնը «Խաչի սիւն»: - Այդ սիւնի մօտ սովորաբար կանգնում էր խանը, երբ հայոց եկեղեցի էր գալիս: Նրա դէպի հայերը ունեցած համակրութեան գլխաւոր պատճառն այն էր, որ հայերից միշտ հաւատարմութիւն էր տեսել և հայոց մէլիքները միշտ օգնում էին նրան վրտանդի ժամանակ:

Միւս օրուայ առաւօտը ես կամեցայ տեսնել Գանձակի հին բերդը: Այդ բերդը, որ ինն ամիս պահեց իր ամուր պարիսպների տակ ռուսաց զօրքերին, այժմ բոլորովին աւերակ է: Նա բաժանուած է մի քանի մասների: Մի մասնում, զանազան բաժինների մէջ, շինուած էր խանի ամարաթը, կանանոցը, զիւսանատունը, բաղանիքները և կեցութեան այլ յարմարութիւնները:

Մի մասնում շինուած էին բազմաթիւ կացարաններ, որոնց մէջ լցնուած էր քաղաքի կամ շրջակայ գիւղերի ժողովուրդը պաշարման ժամանակ: Յոյց էին տալիս այն մասը, որ հայերին էր յատկացրած, և այն մասը ուր թուրքերն էին բնակուում: Բերդի շրջապարսպի մի քանի մասները և ամուր աշտարակներից մի քանիսը դեռ ողջ են: Երկաթէ ահագին դռները ես տեսայ թաւալուած հողակոյտերի մէջ: Պատմում էին, որ ալգերէրը մի քանի տարի առաջ բոլորովին քայքայուած չէր: Բայց այն օրից, երբ տեղային կառավարութիւնը սկսեց աճուրդով մաս-մաս վաճառել շինուածքների նիւթը, քաղաքացիք գնելով, սկսեցին քանդել քարերն ու աղիւսները, տարան իրանց համար նոր բնակութիւններ կառուցանելու:

Այդ բերդը ծառայում էր որպէս պատսպարան թէ պարսից խաների, և թէ Գանձակի մելիքների ¹⁾ համար: Երբ 1790 թուին (?) Շուշուայ Իբրահիմ խանը, վրաց Գիօրգի իշխանը, միացած լեզգիների հետ (??) պաշարեցին ալգերէրը, նրա աշտարակներից չորսը յանձնուած էր շատ հալ մելիքների պահպանութեանը: Դրանցից մէկն էր Մէլիք Մէջլումը, մի քաջ, խորամանկ, մի և նոյն ժամանակ անբարեշու մարդ: Մելիք

1) Գանձակի գաւառում Զաւադ-խանի ժամանակ եղիւ են չորս մելիքներ. 1. Խաչակապ գիւղի մելիք Մովսէսը, որը խանի համար զէնքեր էր պատրաստել աւլիս: (Խաչակապ գիւղի հայերը մինչև այսօր յայտնի են, որպէս լաւ զինագործներ. երկաթը նրանք ստանում են Բանանց գիւղից): 2. Ոսկանսուպատ գիւղի մելիք Իւսուրը, որը մելիք Շահնազարի որդին էր: 3. Բարսում գիւղի մելիք Ռստամը, որ տիրում էր ամբողջ Շամբորի վայր և խանի ամենազօրաւոր դաշնակիցներից մէկն էր: 4. Գետաշէն գիւղի մելիք Մնացականն էր, Մ. Եղգարի որդին:

Մէջլումը պաշարման ժամանակ նոյն իսկ բերդում գընդակ ստացաւ մի գաղտնի չարագործից ¹⁾ և վիրաւոր տարուեցաւ իր վրանը, Զաւադ խանը մի ամբողջ շաբաթ նրա սպանուած մարմինը պահեց, թէ ճաշին և թէ ընթրիքին նրա մօտ կերակուրներ էր ուղարկում իր խոհանոցից, ցոյց տալու համար, թէ Մէլիք Մէջլումը դեռ մեռած չէ, որպէս զի զօրքը այդ քաջի մահը լսելով չը վհատուի ²⁾։ Երբ պաշարումը վերջացաւ, թշնամուն հեռացրին, Զաւադ-խանը նրա մարմինը թաղել տուեց Գանձակի ս. Յովհաննէս մայր եկեղեցու աջակողմեան խորանում, Աղուանից Ներսէս կաթողիկոսի (?) գերեզմանի մօտ, թէև դա հակառակ էր հայ ժողովրդի կամքին։

Գանձակի բերդի շինութեան նիւթերը, քար, աղիւս և այլն, որպէս վերևում լիշեցի, աճուրդով վաճառում են, իսկ տեղը նոյնպէս վաճառում են բնակիչներին նոր շինութիւններ կառուցանելու համար։ Այնտեղ

1) Ասում են, որ չարագործը Զաւադ-խանի եղբայրն էր, որ ոխակալութիւն ունէր մէլիքի հետ, որովհետև մէլիքը կասկած էր յայտնել Զաւադ խանին նրա եղբոր հաւատարմութեան մասին։

2) Մէլիք Մէջլումը թէև իր քաջութեան համար շատ սիրուած էր Զաւադ-խանից, բայց նա հայերի մէջ վատ աւնուն է թողել, որովհետև Աղա-Մամա-խանի և Զաւադ-խանի հետ մասնակցեց Թիֆլիսի աւերման արշաւանքին։ Մինչև այսօր հայերի մէջ փացել է ժողովրդական երգի մի կտորը, որ այն ժամանակ Թիֆլիսեցիք յօրինեցին նրա համար։

«Մէլիք Մէջլումը շուն դառնայ

«Զաւադ-խանը—պստիկ կուճի,

«Մէլիք Մէջլումի ազգէմէն

«Եւ չը փայ մէկը Շուշի»։

Մէլիք Մէջլումը մէլիք Հաթամի (?) որդին էր։

շինուած է ռուսաց փոքրիկ եկեղեցի, ամբարներ և այլն: Բերդի աւերակները տեսնելուց լետոյ ես մտայ հասարակաց այգին, որ շատ հեռու չէ այնտեղից: Բոլոր գաւառական քաղաքներում, որքան պատահել է ինձ տեսնել հասարակաց այգիներ, Գանձակինը կարելի է ամենագեղեցիկը համարել: Այդ այգին տնկուած է վարանցովի փոխարքայութեան ժամանակներից և խիստ խնամքով պահպանուած է: Այնտեղ կարելի է տեսնել, սկսեալ հնդկական մագնօլիայից մինչև տեղական ամենաընտիր տունկերը: Միակ գեղեցիկ բանը, որ գրաւեց Գանձակում իմ ուշադրութիւնը, — այդ այգին էր: Պէտք է ասած, որ գանձակեցիք առհասարակ այգեգործութեան մէջ շատ առաջ են գնացել: Նրանց խաղողը իր ընտիր լատիկութիւններով ծանօթ է և թիֆլիսեցիներին:

Գանձակի մէջ մի այլ նշանաւոր բան չը լինելով տեսնելու համար, ես շտապում էի դուրս գալ: Հայոց դպրոցները ես չը գնացի, մանաւանդ ամառն էր, աշակերտները արձակուած էին: Բացի դրանից այնքան զբոսել է հայոց դպրոցների մասին, որ կարդացողները զահլէն տարել են: Մնում էր ինձ տեսնել մի շարքաւոր գործարան, որտեղ մետաքսից զանազան տեսակ գործուածներ են պատրաստում: Այդ գործարանը թէև եւրոպական կատարելագործուած մեքենաներ չունէր, թէև մեքենաները բոլորը պարսկական հին ձևն ունէին, այսուամենայնիւ պատրաստուած կերպասները թէ իրանց տոկունութեամբ և թէ գոյների գեղեցկութեամբ հիանալի էին: Այստեղ պատրաստուում էին՝ դուրախի, զանաւուզ, կանանց գլխի չէրղաթներ և այլ զանազան տեսակ մետաքսեղէն գործուածներ, որ բաւական ծախուում են տեղացիների մէջ:

Նոյն աւուրը գիշերը ես գնացի կլուբ: Նրա բաւական մեծ շինուածքը պատկանում է մի գերմանացու

Շէնենբորգի կալօնեակից, որը Գանձակից շատ հեռու չէ. կլուբի շինուածքը գտնուում է քաղաքի կամրջի մօտ որ շինուած է Գանձակի կամուրջի վրայ: Կլուբում ես բազմութիւն չը գտայ, մի քանի ծառայողներ նըստած թուղթ էին խաղում: Կլուբի դատարկութիւնը այն պատճառով չէր, որ շատերը ամարանոց էին գընացել, ինձ ասում էին, որ յաճախորդների թիւը միշտ փոքր է լինում, այնտեղ գնում են միայն ուրա ծառայողները, տեղացի վաճառական կամ արհեստաւոր դասը ոտք չէ կոխում այնտեղ, իսկ հայ ծառայողները գընում են նրանք միայն, որ առանձին սէր ունին թուղթ խաղալու: Այդ ողորմելի հիմնարկութիւնը պահպանւում է գլխաւորապէս նրանով, որ գիւղացի թուրք բէգերից իւրաքանչիւրից 20 ըուբլ առնելով, անդամ են գրել տալիս, որոնք քաղաքը տարին մի անգամ ոտք չեն կոխում:

Գանձակի հին քաղաքի տեղը աւերակ է այժմ: տների փլատակները դեռ երևում են: Այստեղ կայ մահմեդականների մի ուխտատեղի, որ կոչւում է Գօգ-Նմամ: Դա առաջ պատկանելիս է եղել հայերին, և այնտեղ է Խոսրով նահատակի գերեզմանը:

Գանձակում մնացի երեք օր միայն. այնուհետև ձի վարձեցի, որ արտուղի ճանապարհներով կարողանամ տեսնել իմ ցանկացած տեղերը:

Գ.

Քարտէսով ճանապարհորդութիւն:—Ելէնդորֆ:—Զալթ-բէնդ. կամ
Զալթ-շէն:—Սիւլուի գիւղ:—Գետաշէն:—Ղարաբաղ:—Թագամ
գիւղ:—Էրբէշ:—Ղարաշինար:—Աղջակալ:—Մէլիք-Բէգլարով-
ների կալուածքները:

Ես Թիֆլիսից դուրս գալու ժամանակ վեր էի ա-
ռել ինձ հետ Թիֆլիսի գլխաւոր շտաբի պատրաստած
Անդրկովկասի հինգ վերստանոց քարտէսները, Երբ կա-
մենում էի Գանձակը թողնել, Ելիսաւէտօպօլի գաւառի
քարտէսը դրի առջևս, կամենում էի մի մարշալուտ
պատրաստել, որ նրա համեմատ սկսէի ճանապարհ-
հորդութիւնս: Նայում եմ, նայում եմ, իմ ցանկացած
տեղերից և ոչ մէկը նշանակուած է քարտէսի մէջ:
Տէր Աստուած, մտածում եմ, այդ ի՞նչ բան է. Թուր-
քերի ամենաանշան ձմերոցները, որոնց մէջ տարուայ
երեք ամիսը միայն բնակութիւն է լինում, նշանակուած
են քարտէսի մէջ. բայց հայոց գիւղեր չկան: Բարեբախ-
տաբար ինձ մօտ էր մի գանձակեցի պարոն, որին ես
դարձայ, խնդրելով, որ բացատրէ այդ գաղտնիքը: Նա
նայնպէս նայեց քարտէսի վրայ ոչինչ չը կարողացաւ
ըսել:

—Ո՛ր գիւղն էք ուզում, հարցրեց նա:

—Օրինակ, ես ուզում եմ տեսնել Գետաշէն գիւղը:
Նա որոնեց քարտէսի վրայ, և ասաց.

—Ահա այդ Չայ-բէնդը հայոց Գետաշէնն է:

—Հիմալ հասկացայ, քարտէս պատրաստողները հա-
յոց անունները թարգմանել են, չայ—Թուրքերէն նշա-
նակում է գետ, իսկ քէնդ նշանակում է գիւղ, և այս-
պիսով Գետաշէնը դարձրել են Չայ-բէնդ՝ այսինքն գե-
տի գիւղ:

Ես նկատեցի, որ ոչ միայն հայոց գիւղերը, այլ մինչև անգամ հայոց վանքերը թուրքերէն անուններով էին նշանակուած: Ուրեմն առաջ պէտք էր նրանց թուրքերէն անունները սովորել, յետոյ օգուտ քաղել այդ քարտէսներից, որը մի մեծ դժուարութիւն էր ինձ համար: Բայց էնչ նպատակ կար այսպէս խառնաշփոթ բան շինել անուններից, — ես հասկանալ չը կարողացայ:

Ես մի կողմ դրեցի քարտէսները, և աւելի բարւոք համարեցի մի հմուտ առաջնորդ ինձ հետ վեր առնել, քան թէ թուրքերէն անուններ սերտել:

Մի ամբողջ ժամ տեւեց մինչև ես դուրս եկայ Գանձակի այգիներից և բռնեցի այն ճանապարհը, որ տանում էր դէպի գերմանական, Ելենգորֆ կոչուած կոլոնիան: Ցանկանում էի տեսնել, թէ ինչպէս է ապրում եւրոպացի գաղթականը Հայաստանում:

Թիֆլիսի գերմանական կոլոնիան իր մաքրութեամբ և գեղեցկութեամբ ամենին հիացք էր պատճառում: Բայց պէտք է ասած, որ Թիֆլիսի կոլոնիան այժմ իսկապէս քաղաքի մի մասն է կազմում. նա կորցրել է իր կոլոնիայի յատուկ բնաւորութիւնը: Բայց Ելենգորֆը կալոնիայի կատարեալ կերպարանք է կրում. այստեղ կարելի է տեսնել մի քաղաքակիրթ ժողովրդի տնտեսութիւնը: Փողոցները լայն, ընդարձակ և ուղիղ են. աջ և ձախ կողմից զարդարած են բարդի և չինարի ծառերով, որոնք հովանաւորում են տների շարքը: Փողոցների երկու կողմից ևս, տների դռան առջևից ջրի վրտակներ են վազում: Բոլոր տները միակերպ են, արխիտեկտուրայով չեն զանազանւում միմեանցից, բայց բաւական պարզ, մաքուր, և համեստ ճաշակով շինուած, պատուհանները նայում են դէպի փողոցը, որոց միջում կարելի է տեսնել զանազան տեսակ ծաղիկների բազարներ: Տների ետևի կողմումն է ընդարձակ բակը, ամ-

բարները, ախուատուներ և մի կանոնաւոր տնտեսութեան համար հարկաւոր եղած այլ շինուածքները ¹⁾։ Միևնոյն տների շարքում դուք կը տեսնէք կօպէկների ետեից ընկած հայ մանրավաճառի խանութը, որը յայտնի չէ որ ջհանգամից եկած, այստեղ ամբողջ օրը երդումներ է ուտում, ստախօսում է, որ կարողանայ մի աւարկայ իր արժէքից կրկնապատիկ գնով վաճառել։ Ինչ համեմատութիւն կայ այդ խաբեբայի և այն հասարակութեան մէջ, որ գործ ունի բնութեան հետ, որ իր արդար վաստակը ստանում է աշխատանքով ու քրտինքով։

Այս կողմերում չը կայ մի ուրիշ աշխատասէր ժողովուրդ որպէս Ելենգօրֆի գերմանացիները։ Կինը այստեղ ամեն գործում օգնում է տղամարդին։ Նա հունձք է հնձում, խոտ է հնձում, կալ է կասում, նայում է անասուններին։ Քաղցը է նայել կնոջ վրայ, յարգեայ գգակը գլխին, մի կարճ դերեայ հագած, թեթև բաշմակները ոտին, հնձում է։ Աղջիկները, տղաները նոյնպէս ամենայն եռանդով մասնակցում են ծնողների եռանդոտ աշխատութեանը։

Ելենգօրֆի գաղթականները շուաբներ են, եկան այդ կողմերը բոլորովին մերկ և աղքատ։ Մի ամբողջ տարի Քանձակի հայերը կերակրեցին նրանց, մինչև կառավարութիւնից տեղ ստացան իրանց համար բնակութիւն հաստատելու։ Նրանք եկան կարծեմ 1828 թուին, և երեք տարի առաջ կատարեցին իրանց յիսուն ամեայ յօբելեանը։ Կէս դարի ընթացքում նրանք կարողացան հարստանալ և իրանց համար կանոնաւոր տնտեսութիւն

¹⁾ Այդ շէնքերը այնքան ընդարձակ են, որ տան տէրերից շատերը նրանց մի մասը վարձով են տալիս զանազան օֆիցերների և ծառայողների, որոնք ամառը անց են կացնում այնտեղ։

ստեղծել, Կառավարութիւնը շնորհել էր նրանց այնպիսի արտօնութիւններ, որ կէս դարը բաւական էր այդ աշխատասէր ժողովրդին իր դրութիւնը ապահովելու համար: Նրանք ստացան ամենապատուական հողեր, այնքան, որքան ցանկանում էին: Գանձակի ջրի եօթը մասից վեցը տուեցին քաղաքի ամբողջ ժողովրդին իրանց այգիները և ցանքերը ոռոգելու համար, իսկ մի մասը ստացան Ելենդորֆի գաղթականները: Յիսուն տարի ազատ էին հարկերից և ամեն տեսակ տուրքերից: Ունէին իրանց առանձին ինքնավարութիւնը, իրանց մէջ եղած բոլոր վէճերը քննվում էին և վճռւում էին իրանցից ընտրուած շուլցի ձեռքով: Տեղալին իշխանութիւնը իրաւունք չուներ շուլցի ընտրութեան կամ նրան փոխելու մէջ ¹⁾:

Այդ բոլոր դիւրութիւնները կարող էին մի այլ հասարակութեան ծուլացնել, փչացնել, բայց նրանց միջոց տուեցին ինքնուրոյն կերպով զարգանալու և կանոնաւոր, բնական ճանապարհով յառաջադիմելու: Այժմ նրանցից իւրաքանչիւրը ունի մի քանի այգիներ, ընդարձակ վարելահողեր, խոտ հնձելու մարգագետիններ, այլ և աշխատում են գնել այգիներ Գանձակում, երբ աճուրդով վաճառւում են, կամ աղքատութիւնից ծախւում են:

Իւրաքանչիւր գերմանացի ամեն տարի վաճառում է մի քանի հազար ռուբլու գինի և այլ բերքեր:

Ելենդորֆի գաղթականները ունին մի գեղեցիկ եկեղեցի կարմրագոյն քարերից շինուած. նրա մօտ է

¹⁾ Գանձակի հաշտարար դատարանում կամ նահանգական դատարանում մի երկու կամ երեք գործեր կան, որ վերաբերում են Ելենդորֆի գերմանացիներին: Նրանք սուղերում ուրիշ գործեր չունին:

դպրոցը, որի մէջ սովորում են երկու սեռի աշակերտները միասին: Դպրոցի մօտ կալ մի փոքրիկ կօկիկ տուն վարժապետի բնակութեան համար. դպրոցը ունի ընդարձակ պարտէզ երեխաների խաղալու համար: Տարէնը երկու անգամ արձակուրդ է լինում մի քանի շաբաթներով, մէկը գարնան սկզբում ցանքի ժամանակ, միւսը ամառը հունձքի ժամանակ:

Ունին խնայողութեան կասսայ, ունին բարեգործական կասսայ աղքատներին օգնելու համար. ունին հասարակաց շտեմարան, մի խօսքով, այն բոլոր հիմնարկութիւնները, որ միջոց են տալիս մարդուն ապահով կերպով ապրելու և կարօտութիւնից ազատ մնալու:

Խնայողութիւնը, չափաւոր և համեստ կեանքը այդ գաղթականների կենցաղավարութեան հիմնական կանոնն է: Նրանք իրանց հեռու են պահում ամեն տեսակ շռայլութիւնից: Մինչև վերջին տարիները նրանց կանայքը ծանօթ չէին մետաքսեքէն, կամ բրդեղէն հագուստների հետ, չը նայելով, որ շատ հարուստ էին: Հասարակ չթեղէն հագուստով կառավարւում էին: Տղամարդիկ նոյնպէս չէին հագնում մահուդ կամ տրիկօ: Պատմում են, որ նրանցից մէկը Թիֆլիսում գնել էր մի թանկագին մուշտակ: Իսկոյն կալօնիստները ժողով կազմելով, արգելեցին նրան հագնել, որ իր օրինակով չը գալթակղեցնի միւսներին: Նա ստիպուեցաւ իր մուշտակը վաճառել:

Ելէնդօրֆի գաղթականները իրանց օրինակով կարող էին լաւ օրինակ տալ Գանձակի հայերին: Բայց մինչև այսօր հայերը դրանցից սովորեցին երկու բան միայն, այն է՝ ֆօրդօն և տակառ շինել: Գանձակեցի թուրքերի բանեցրած բոլոր ֆօրդօնները հայերն են շինում:

Ելէնդօրֆում ես մնացի կէս ժամ միայն: Այստե-

ղեց պիտի գնայի Հաջի-քէնդ, որը Գանձակի ծառայողների ամարանոցն է: Նանապարհը հարթած էր, որովհետեւ մինչև լիշեալ գիւղը Գանձակից միշտ կառքեր և փոստայի սայլակներ են գնում: Ելենդորֆից սկսեալ Գանձակի տափարակը վերջանում է և ճանապարհը բարձրանում է դէպի բլուրների զառիվերը, և լեռների վրայով պտոյաներ գործելով, հասնում է մինչև Հաջի-քէնդ: Ելենդորֆից այն կողմը բնութիւնը բոլորովին փոխւում է. կարծես, մարդ մտնում է մի ուրիշ աշխարհ: Հետզհետեւ բլուրները ծածկւում են թփերով, և ապա սկսւում են անտառները: Ես հագած ունէի բարակ ամառնային հագուստ. մինչև Ելենդորֆ հասնելս սաստիկ շոքում էի տօթից. իսկ այժմ սկսեցի մըըսել և մի և նոյն օրը հարփուխ ստացայ:

Հաջի-քէնդը, ինչպէս ասացի, Գանձակի ամարանոցն է. այնտեղ է անցկացնում ամառը գաւառապետը իր բոլոր ծառայողներով, այնտեղ են լինում քաղաքի բոլոր պաշտօնատարները: Գանձակից մինչև այստեղ բերած է հեռագրական թել: Հաջի-քէնդը այժմ բացի ամարանոց եկողներից ուրիշ բնակիչներ չունի: Բայց նա առաջ եղել է հայաբնակ գիւղ. մինչև այսօր մնացել է հայոց եկեղեցին, որ կիսով չափ աւերակ է: Գիւղից ոչ այնքան հեռու, անտառի մէջ երևում է հայոց գերեզմանատունը:

Հասնելով Հաջի-շէն, մի փոքր այս կողմ և այն կողմ ման գալով երկու ժամը լրացաւ: Սաստիկ սոված էի, մտայ հիւրանոցը մի բան ուտելու: Հիւրանոցի պահողը գերմանացի էր, ով գիտէ որ տեղից եկած. ահագին բարձրահասակ կինը, նստած պատշգամբի վրայ նամակ էր գրում, ամուսին այրը պտըտւում էր հիւրերի շուրջը, զանազան հանաքներ էր անում: Մտայ սեղանատունը: Նրա շուրջը պատել էին տեղային բո-

լոր ծառայողները ամեն կոչման և ամեն աստիճանի, սպասում էին, որ ճաշ տան: Երևում էր, որ կերակուրների ցուցակ չը կար. սպասաւորը ներս մտաւ և բերանացի յայտնեց, թէ ինչ տեսակ կերակուրներ կան, և նրանց թւում լիջեց հայոց բորանին ու չիխիրթման: Այդ երկու անունները ընդհանուր ծիծաղ բարձրացրին, ռուսները սկսեցին հռհռալ: Նրանց թւում գտնուող մի քանի հայ ծառայողներ ևս սկսեցին ծիծաղել իրանց պապերի բօրանու և չիխիրթմայի վրայ, երբ նկատեցին, որ իրանց ռուս պաշտօնակիցները ծիծաղում են: Բնաւորութեան ցածութիւնը, ստոր հաճոյամոլութիւնը երևում է առաւելապէս այսպիսի մանր բաների մէջ: Իմ դրութիւնն էլ ոչ սակաւ ծիծաղելի էր. ազգային զգացմունքը շարժուեց ինձանում, ես բոլորի հակառակ պահանջեցի չիխիրթմայ և բօրանի: Դուրս եկաւ, որ շատ լաւ էին պատրաստուած:

Ճաշի սեղանի վրայ խօսակցութեան առարկան գուրբերնատօրի ջէյրանն էր:

— Դուք տեսա՞ք գուրբերնատօրի համար բերած այն նոր ջէյրանը, հարցնում է մէկը միւսից:

Տեսայ. ինչպէս չէ, շատ զաւումն է. պատասխանում է միւսը:

— Երբ մօտենում է մարդուն, սկսում է առջևի ոտիկներով քանդել գետինը, մէջ է մտնում երրորդը:

— Չէ, առջևի ոտիկներով չէ քանդում, ետևի ոտներովն է քանդում և մի և նոյն ժամանակ պոչը շարժում է, մի չորրորդը սկսում է ուղղել նրանց սխալը:

Ամբողջ կէս ժամ տեւեց վիճաբանութիւնը, արդեօք գուրբերնատօրի ջէյրանը մարդուն մօտենալու ժամանակ առջևի ոտներն է շարժում, թէ ետևի: Ես ձանձրացայ այդ դատարկախօսութիւնից, դուրս եկայ սեղանատնից պատշգամբի վրայ, այստեղ պահանջեցի կօֆէ:

Դրսից ես լսում էի մի և նոյն վիճաբանութիւնը, բայց հարցը դարձեալ մնաց անվճիռ:

Պատշգամբի վրայ նստած ժամանակս հայ ծառայողներից մէկը մօտենում է ինձ, և առանց իրան ծանօթացնելու, ուղղակի ասում է.

—Գիտէ՞ք ինչ կայ, հիւրանոցի տէրը այդ տունը շինելու ժամանակ, ասում են, գտել է ահագին գանձ, հիմա նա շատ հաբուստ է:

—Ես հաւատում եմ, այսպէս թանգ-թանգ որ ծախում է նա իր կերակուրները, կարող է գտնւն ունենալ, եղաւ իմ պատասխանը:

—Ձէ, փո՛ղ է գտել, փո՛ղ, կրկնեց անծանօթը, և դարձեալ չէր կարողանում ըմբռնել, որ իր տեղեկութիւնը միայն առասպել էր և աւելի ոչինչ:

Մինչև Հաջի-շէն ես եկայ միայնակ, որովհետև ձանապարհը ուղիղ էր և հեռագրական թելի սիւները օգնում էին ինձ չմոլորուելու: Բայց հեռագրական թելը Հաջի-շէնում վերջանում էր: Այստեղից ես պիտի գնայի Սիւլուկ կամ Աղատ կոչուած գիւղը: Ձանապարհը, որ տանում էր այնտեղ, մի նեղ շաւիղ էր, որ պտըտում էր լեռների վրայով: Խիստ հեշտութեամբ կարող էի մոլորուել, մանաւանդ, որ տեղ-տեղ շաւիղը կորչում էր թփերի մէջ: Իմ բախտից պատահեց մի գիւղացի, որ Հաջի-շէնից գնում էր գէպի Սիւլուկ: Ես խնդրեցի, որ առաջնորդէ ինձ, խոստանալով, որ նրան արաղի փող կը տամ: Դուրս եկաւ, որ գիւղացին թէև հագուստից աղքատ էր երևում, բայց բաւական բարեսիրտ և ունեւոր մարդ էր: Ձանապարհի երկարութիւնը ձանձրալի չը լինելու համար, ես սկսեցի նրա հետ հետեւեալ խօսակցութիւնը.

—Ի՞նչ գործ ունէիք Հաջի-շէնում:

— Գնացել էի ղուփերնաթի մօտ, ասաց նա մի առանձին կերպով:

— Ի՞նչ գործ ունէիր ղուփերնաթի հետ:

— Ղազախները մեր արտերը ուտացնում են:

— Յետոյ ղուփերնաթը լսեց քո գանգատը:

— Ինչ չը թողեցին նրա մօտ:

— Քեզ քնչ ասեցին:

— Ոչինչ:

— Հիմալ ո՛ւր ես գնում:

— Գնում եմ մեր տունը:

— Քեզ քնչու չը թողեցին ղուփերնաթի մօտ:

Նա լռեց:

Բարձրանալով լեռան բարձրաւանդակի վրայ, ես տեսայ նոյն կազախների վրանները, որոնք իրանց ձիաներով տրորում էին գիւղացու արտերը և որոնց վրայ գանգատուելու էր գնացել նա:

Երեկոյեան, դեռ արեւը մայր չը մտած, ես հասայ Աղատ գիւղը: Այստեղ իջլանեցի մի երիտասարդ քահանայի մօտ, որ Գանձակից եկել էր ամարանոց: Արեւը մայր մտաւ, բայց դեռ բաւական լոյս էր, որովհետեւ լուսնկայ գիշեր էր:

Գիւղացիները ցերեկուայ աշխատութիւնից դադարելով, հաւաքուել էին խրճիթների կտուրների վրայ և բըբուզ նստած խօսում էին միմեանց հետ: Ես իմ հիւրընկալի հետ մօտեցանք մէկ խումբի: Խօսակցութիւնը դարձեալ կազախների վրայ էր, որոնք գիւղացիների խօտի գէղերը և հունձքը ուտեցնում են իրանց ձիաներին և այլն:

Մի քանի ըոպէ լսելուց լետոյ ես այն եղբակացու թեանը հասայ, որ կազախները իսկապէս մեղաւոր չեն: Նրանց տուել են իջլանելու համար մի տեղ, որ ծած-

կուած է անտառով, իսկ մնացած բոլոր հողերը մշակուած են: Յայտնի բան է խիտ անտառում անկարելի է ձիաներ արածացնել, նրանք իրանց ձիաները քաղցած չը պահելու համար, ստիպուած են արածացնել մշակուած դաշտերի վրայ:

Գիւղացիների խօսակցութիւնից երևաց և մի ուրիշ բան: Յիշեալ կազակների իջևանելու համար տեղային իշխանութիւնից նշանակուած է եղել մի այլ ամարանոց, ուր ընդարձակ արօտամարգեր կային նրանց ձիաների համար: Յետոյ զանազան անձինք այդ տեղերը պահել են իրանց ձիաների համար խոտ հնձել տալու, իսկ կազակներին քշել են այնտեղ, որ արածացնեն գիւղացիների հօւնձքի արտերը: Այժմ ես հասկացայ, թէ ինչո՞ւ իմ առաջնորդին չէր յաջողել իւր արտերն ազատել:

Ազատ գիւղում ես մնացի երկու ամբողջ օր, որովհետեւ այդ գիւղի մերձակայքում մի քանի նշանաւոր տեղեր կային, պէտք էր տեսնել:

Ազատ գիւղում պատահեց ինձ ծանօթանալ Կովկասեան ուսումնական շրջանի տեսչի օգնականի հետ: Նա մի հայ երիտասարդ էր, որ իր ընտանիքով եկել էր այդ գիւղը ամառը անցկացնելու համար: Որպէս Կովկասեան ուսումնական շրջանի տեսչի օգնական, նրան յանձնուած էր աշխատել թէ Ելիսաւէտօպօլի, թէ Նուխուայ և թէ Ղարաբաղի կողմերի հայաբնակ գիւղերում ուսաց դպրոցներ բաց անել: Որովհետեւ այդ դպրոցները վերջին ժամանակներում բաւական աղմուկներ բարձրացրին, ես հետաքրքրուեցայ տեղեկանալ պատճառները:

Յետոյ առայ ինձ հետ, որպէս ուղեցոյց, գիւղացիներից մէկին, իսկ որպէս առաջնորդ Սարգիս Զալալեանցի ճանապարհորդութեան երկու հատորները: Նուտով

լայտնուեցաւ, որ այդ գրքերը մի և նոյն տեսակ բաներ էին, որպէս Թիֆլիսի շտաբի պատրաստած քարտէսները, միայն տարբերութիւնը նրանումն էր, որ քարտէսների մէջ բոլոր տեղերի անունները թուրքացնում են, բայց ճիշտ իրանց տեղումն են դնում, իսկ Ջալալեանը տեղերի անունները հայացնում է և ցանկացած տեղումն է դնում: Երևում է, լուսահոգին շատ տեղեր աչքով չի տեսել, գրել է ուրիշներից հարցնելով: Թէև անդադար կրկնում է, թէ հայրենեաց սուրբ հողը համբուրելով, արտասուք թափելով, անցալ այստեղ, այնտեղ և այլն:

Ձիով գնալ շատ դժուարին էր լեռների ելևէջների վրայ, ես վճռեցի այնօր ոտքով ճանապարհորդել: Ես կամենում էի տեսնել Գէօգէօլ (կանաչ լիճ) կոչուած փոքրիկ լիճը: Այդ լիճը կազմուել է Քեափազ սարի փլատակներից: Մինչև այսօր ժողովրդի լիշողութեան մէջ մնացել է դարևոր աւանդութիւնը, թէ ինչպէս երկրաշարժից լիշեալ սարի մի մասը քանդուեցաւ և թափուելով ձորի մէջ, կտրեց գետի (?) ընթացքը, որ նոյն ձորով հոսում էր: Ձուրը հաւաքուելով լճացաւ, բայց դարձեալ ահագին ժայռերի տակից նա բուռնում է և շարունակում է իր ընթացքը:

Քեափազ սարի փլատակները, դիզելով ահագին քարաժայռեր միմեանց վրայ, կազմել են բազմաթիւ խռուչներ և այլեր, որոնք մեծ ծառայութիւն են արել ընակիչներին երկրի խռովեալ ժամանակներում: Այդ այրերի մէջ պատսպարուում էր հայ ժողովուրդը լեզգիների, պարսիկների և օսմանցիների արշաւանքների ժամանակ: Այն տեղը, ուր գտնուում է Քեափազ լեռան քարակարկառը, կոչուում է Ձինգիլ, այսինքն չլանկլ, որ նշանակում է անկարգ կերպով դիզուած քարեր: Ձը նայելով, որ Քեափազ սարի մի մասը քանդուել է, բայց

նա դարձեալ բարձրաբերձ հանդիսանում է իր շրջակայ լեռների մէջ: Անտառներից մերկ է նա:

Վերադառնալով Քեափազ սարին, ես կրկին եկայ Ազատ գիւղը, ուր իջեանել էի: Այդ գիւղը գտնւում է լեռան բարձրաւանդակի վրայ, նրա դէպի արեւմտեան(?) կողմը բարձրանում է Սարի-եալ կոչուած սարը, որի գագաթի վրայ կայ մի հայոց մատուռ, որի մէջն է ս. Պանդալեօն բժշկի գերեզմանը: Նոյն լեռան արեւելեան կողմը, մի ձորի մէջ գտնւում է հայոց վանք, որի մէջն է Հերմոգինէ քահանայի գերեզմանը:

Ազատ գիւղում երկու օր մնալով, իմ հիւրընկալ քահանայի հետ ձի վարձեցինք, և երրորդ առուր առաւօտեան պահուն սկսեցինք դիմել դէպի Գետաշէն գիւղը: Ճանապարհը ձգւում էր լեռների բարձրաւանդակների վրայով, երբեմն իջնում էր խորին ձորերի մէջ: Կէս օր էր, երբ հասանք Գետաշէն հայաբնակ գիւղը:

Գետաշէնը գտնւում է մի գեղեցիկ ձորի մէջ, որ տեղից անցնում է Բիւրակ-չայի ճիւղերից մէկը: Ամբողջ ձորը, գետի աջ և ձախ կողմերում, լցուած է գիւղացիների այգիներով, որ նրան անտառի ձև են տալիս: Վայրենի ընկուզենիները դարևոր հասակ ունին:

Այդ գիւղում ես իջեանեցի Մելիք Մնացականովների տանը. մի հոյակապ, քարից շինուած տուն, որ որոշւում էր միւսներից իր մեծութեամբ: Դա Գանձակի գաւառի չորս մէլիքներից մէկի տունն էր: Ես գտայ այդ տոհմի ներկայացուցիչներից մէկին՝ Մնացական բէկին անկողնի մէջ: Մօտ հարիւրամեայ ծերունին տկար էր, բայց լիշողութիւնը տակաւին արթուն և դատողութիւնը առողջ: Խիստ հետաքրքրական էր խօսել այդ կենդանի հնութեան հետ հին անցքերի

մասին: Նա պատմում էր բոլորը ինչպես մի Խորենացի: Երբ նա նկատեց, որ ասածները նշանակում են յիշատակարանիս մէջ, շատ ուրախացաւ: Վրեցեք, որդի, ասաց նա, թող հայոց նախնեաց գործքերը չը կորչեն: Նրանք շատ երևելի մարդիկ են եղել: Յետոյ նա հարցրեց. «Հիմա քնչպէս է հայոց ազգի գործը»: Ես պատմեցի նրան մի քանի բաներ Բերլինի դաշնագրի 61-րդ յօդուածից, Ներսէս պատրիարքի աշխատութիւններից և այլն: «Բա մեր կաթողիկոսը քնչ է չենում, հարցրեց նա:—Ոչինչ, պատասխանեցի ես: Ծերունին խորին կերպով հոգւոց հանեց և լռեց:

Գետաշէն գիւղը ունի մի քարաշէն եկեղեցի և մի մատուռ, որ ուխտատեղի է. նա կոչւում է ս. Նշան: Եկեղեցին ես չը գնացի. ինձ հետաքրքրում էր ուխտատեղին, որտեղ ես կամենում էի տեսնել մի հին գրչագիր աւետարան:

Երկար որոնելուց յետոյ գտան քահանային, որ եկաւ մատուռի դուռը բաց արաւ: Չանապարհին իմ ուղեկից տէր Գ. Բ. պատմեց մի նոր պատահած¹⁾ անցք,

¹⁾ Մի գանձակեցի պարոն զանազան երկրներում վառած լինելով իր առողջութիւնը, բժշկներից յուսահատուելով, վերադառնում էր իր հայրենիքը, սկսում է մանգալ հայոց ուխտատեղիների գոները, որ բժշկութիւն գտնէ: Գալով սյդ մատուռը, քահանային պաշտամունք է կատարել տալիս, ինքն էլ մի նարեկ ձեռքին բռնած, առանձնանում է մի անկիւնում, սկսում է լուռ կարդալ: Ուխտաւորի վարմունքը անհաճոյ է թւում քահանային, որ նա համարձակւում է իր ներկայութեամբ կարդալ նրան պատժելու համար, կամ նոյն իսկ մոլեռանդութիւնից դրդուած, թէ աշխարհական մարդուն ներելի չէ գիրք կարդալ եկեղեցում, — քահանան դուրս է վազում մատուռից, սկսում է աղաղակել: «Դա ֆարմասօն է, դա ֆարմասօն է»: Գիւղացիք թափ-

որից ես հասկացայ, թէ ինչպէս պէտք էր վարուել այդ մատուռի մէջ. Ամենայն երկիւղածութեամբ մօտեցայ, երեսս խաչակնքելով համբուրեցի ս. Աւետարանը և այլ սրբութիւնները, որ կարգով շարած էին սեղանի վրայ. Յետոյ խնդրեցի քահանային, եթէ կարելի էր, ինձ ցոյց տալ գրչագիր աւետարանը: Որովհետեւ մատուռի մէջ սաստիկ մութն էր, նա այնքան բարի եղաւ, որ թույլ տուեց աւետարանը մատուռից դուրս հանել և բակումը նայել:

Ես տեսել եմ հայոց բազմաթիւ գրչագրներ, բայց առաջին անգամ պատահում էր ինձ տեսնել մի այսպիսի գեղեցիկ աշխատութիւն: Մագաղաթի նրբութիւնը, գրչի գեղեցկութիւնն ու կանոնաւորութիւնը սքանչելի էր: Համարեա ամեն երեսների վրայ կային հիւնալի պատկերներ, որ ներկայացնում էին աւետարանի իւրաքանչիւր գլխի բովանդակութիւնը: Պատկերների նկարները, գոյները, ոսկեզօծութիւնը, ցոյց էին տալիս ժամանակի գեղարուեստի կատարելութիւնը: Կազմը ամբողջապէս արծաթից էր. կազմի վրայ դուրս էին փորուած առաքելները և այլ սրբերի պատկերներ:

Բայց ես բախտաւոր գտնուեցայ, որ նոյն աւետարանի վերջին թերթերի վրայ գտայ մի լիշատակարան, որ ինձ համար շատ թանգագին էր: Իմ ճանապարհորդութեան գլխաւոր նպատակներից մէկը լինելով հայոց հին մէլիքների մասին պատմական տեղեկութիւններ հաւաքել,—այդ աւետարանի մէջ գտայ Ջրաբերդի մէլիք-

ւում են և լաւ ջարդում են Քարմասունին): Խեղճ մարդը փոխանակ բժշկութիւն գտնելու, ունեցած առողջութիւնն էլ կորցնում է այստեղ: Նա գանգատուել է հոգ. իշխանութեանը, յայտնի չէ պատժուե՞ց արդեօք անպիտան բահանն:

ների ամբողջ տոհմագրութիւնը ¹⁾։ Ահա ինչ գիպուածքով, Յիշատակարանից երևում է, որ 1753 թ. Չարաբերդի մահալի իշխան մէլիք Հաթամը յետ է գնել այդ աւետարանը պարսիկներից, որ Նրանց ձեռքում գերի էր ընկած։ Նրա առաջին արծաթակազմը պարսիկները պոկած են եղել, մէլիքը նորից արծաթով կազմել է տալիս և ընծայում է Գետաշէնի եկեղեցուն։ Որպէս զի ապագայ սերունդը այդ բարեգործութեան համար լիշէ նրան իր աղօթքների մէջ, մէլիքը ժամանակի սովորութեան համեմատ, ի հարկէ կրօնական մտքով, արձանագրում է յիշատակարանի մէջ իր նախնեաց, իր որդիների և թոռների անունները։—Ահա այդքանը մի հաստատ փաստ է պատմագրի համար, գիտենալ թէ որ ժամանակումն էին ապրում այդ մարդիկը, ովքեր էին նրանց նախնիքը, ովքեր էին նրանց որդիքը, թոռները և այլն։ Բացի դրանից, յիշատակարանի մէջ արձանագրւում է, թէ ով էր ժամանակի կաթողիկոսը, առաջնորդը, երկրի տիրապետողը և այլն։

Մեր հին ձեռագրների մէջ գտնուած յիշատակարանները, համարեա բոլորը այդ ձևով են գրւում, և կարող են մատակարարել հնասէրներին առատ պատմական նիւթեր, եթէ հաւաքուէին։ Գոնէ Էջմիածնի ծովլ, պորտաբոյժ վարդապետները այսքանը անէին, հաւաքէին իրանց ձեռքի տակ գտնուած ահագին գրադարանի գրչագիր գրքերի յիշատակարանները և տպել տալին իրանց տպարանում։

Եւ աւելորդ եմ համարում իւրաքանչիւր գիւղի տնտեսութեան եղանակը, կեցութեան ձևերը, գիւղացիների վիճակը առանձին-առանձին նկարագրել, դա կը

¹⁾ Չարաբերդի մէլիքութիւնը Ղարաբաղի հինգ մէլիքութիւններից (Խամսայի) մէկն էր։

ձանձրացնէր իմ ընթերցողներին, և ես անդադար կըրկնութիւնների պիտի հանդիպէի: Այդ կողմերի գիւղացիների դրութիւնը և նրանց կենցաղավարութեան եղանակը արեւմտեան նման է միմեանց, որ բոլորի մասին կարելի է գրել մի ընդհանուր տեսութիւն և այդ կը գրեմ ես յետոյ:

Գետաշէնցիների մասին այսքանը ակելորդ չեմ համարում լինել, որ նրանք յայտնի են շրջակայ գիւղացիների մէջ իրանց կռուասէր և խռովարար բնավորութեամբ: Երբ գիւղական աշխատութիւնները դադարում են, հանգստի ժամանակ, նրանք մի առանձին բաւականութիւն են զգում, հաւաքուել խրճիթների կողունների վրայ, ծխել և միմեանց ուշուկներ տալ: Երևանի նահանգի աշտարակցիները հայհոյանքը, ուշուկը իր կատարելութեանն են հասցրել, բայց գետաշէնցու ուշուկը, թէև սիւնեցու նման կոշտ է, կուպիտ է, բայց ազդու է:

Գետաշէնից անցանք Կարաբուլաղ գիւղը, որ ընդամենը 2 ժամուայ (?) ճանապարհ է: Ամեն մի գիւղ հասնելիս կամ պէտք է որոնել տանուտէրի տունը, կամ քահանայի տունը: Ես ընտրեցի վերջինը, մտածելով, թէ հուձքի, կալի ժամանակ է, տանուտէրը զբաղուած կը լինի, բայց քահանան անգործ կը լինի: Բայց իմ կարծիքը խաբեց ինձ: Քահանային մենք գտանք մի քարաշէն քարվանսարայի մէջ: Այդ քարվանսարան մնացել է ամենահին ժամանակներից, նրա շրջապարիսպը, դարվազան, ախոռատները քանդուած են, և գիւղացիները քարերը տանելով գործ են ածել իրանց շինութիւնների համար: Այժմ ողջ մնացել են մի կարգ քարաշէն և կամարակապ սենեակներ, որ առաջ ծառայում էին որպէս իջևան ճանապարհորդների համար¹⁾:

¹⁾ Երևում է, որ հին ժամանակներում Գանձակից

Քարվանսարան այժմ բոլորովին անտէր մնալով, գիւղի տէր Դ. քահանան սենեակներից մէկը ընտրել էր իր համար որպէս արհեստանոց, այնտեղ տակառներ էր շինում, որոնք մեծ քանակութեամբ գնում են շրջակայ գիւղացիները: Քահանան վարպետի մօտ չէ սովորել, այլ իր սեպհական վարժութիւններով, փայտից այնպիսի իրեղէններ է շինում, որ ամենահմուտ արհեստաւորի գործ կարելի է համարել: Ես տեսայ նրա շինած մի փայտեայ մատուցարան (պօղնօս) որը իր նըրբութեամբ և գեղեցկութեամբ շատ հիանալի էր ¹⁾: Քահանան բացի հիւսնութիւնից գիտէր և այգեգործութիւն: Անտառներից վայրենի պտղատու ծառեր բերելով, տնկել էր մի այգի և տունկերը պատուաստելով, այն աստիճան աշնուացրել է, որ ամենաընտիր տեսակների հետ կարելի է համեմատել:

Առ հասարակ այդ քահանան ինչ վրայ շատ լաւ տպաւորութիւն գործեց, ես առաջին անգամ տեսնում էի Աստուծոյ սեղանի պաշտօնեաններից մէկին, որ իր ապրուստի յոյսը չէր դրել միայն պսակից, մկրտութիւնից և թաղումից ստացած փողերի վրայ, այլ ապրում

Նախիջևան և Երևան տանող ճանապարհը այդ ձորի միջով է եղել: Այստեղից մինչև Սևանայ լիճը և այնտեղից Դարալագեազի (Վայոց ձորի) միջով մինչև Նախիջևան և Երևան, երևում են այս տեսակ քարվանսարանների հետքեր, որ ծառայում էին որպէս իջևաններ քարաւանների անցուգարձի համար:

¹⁾ Պատմում են որ յիշեալ քահանան իր շինած փայտեայ մատուցարաններից երկու հատ ընծայ տարաւ Էջմիածին հայոց կաթողիկոսին, և այնտեղ փոխանակ վարձարուելու յանդիմանութիւն ստացաւ: Ես կարծում եմ եթէ մի քանի հարիւր բուբլի տարած լինէր Մ...նուն, մի խաչ կստանար ու պատուով յետ կդառնար:

էր արդար արհեստով և գիւղային տնտեսութեամբ։ Նրա արհեստանոցի մօտ էր կալը, որտեղ նա կալսել էր տալիս իր մշակութեան բերքը։

Քահանայի արհեստանոցում ես գտայ մի ուրիշ զարմանալի մարդ։ Դրան կարելի է իր կեանքում պատահած արկածների համար և տեսած երկրների համար հալոց թափառական հրէայ կոչել։ Նա եղել է Թուրքիայում, Պարսկաստանում, Եգիպտոսում, Հնդկաստանում, Չինաստանում, մի խօքով, ամեն տեղ։ Հնդկաստանում նա սովորել էր լեղակ մշակելու արհեստը, Կամենալով այդ արհեստը իր հայրենիքում ևս մտցնել, նա վերադառնալով Գանձակ, սկսեց փորձեր անել, փորձը յաջողուեցաւ և իր արդիւնաբերած լեղակը նա ցոյց տուեց տեղային կառավարութեանը, խնդրելով, որ իրան օգնեն, որ կանոնաւոր մշակութիւն սկսէ։ Ոչ ոք նրա վրայ ուշադրութիւն չդարձրեց, այժմ ծերութիւնից և աղքատութիւնից ստիպուած, նա պատսպարան էր գտել Կարա-Բուլաղի հին քարվանսարայի աւերակների մէջ, և տէր հօր արհեստանոցում նստած, կօշիկներ էր կարում, կօշիկների կաղապարներ էր շինում և օգնում էր տէրտէրին նրա հիւսնութեան գործում։

Կարա-Բուլաղի եկեղեցին մտնելուց յետոյ և մի քանի գրքերի լիշատակարանները քննելուց յետոյ, ես պատրաստուեցայ շարունակել իմ ճանապարհը։ Այստեղ ես պիտի բաժանուէի տէր Գ. Բ. եանցի հետ, որը Ազատ գիւղից բերել էր ինձ մինչև Կարա-Բուլաղ։

Մի թուրքից ձի վարձելով, ճանապարհ ընկայ։ Զիւռ տէրը եկաւ ինձ հետ ճանապարհը ցոյց տալու համար։ Հարց ու փորձով հասկացայ, որ իմ առաջնորդը թուրքերի մի թափառական ցեղին էր պատկանում, և մեծ անզգուշութիւն էր իմ կողմից մի այսպիսի աւազակի հետ, միայնակ, լեռների վրայ ճանապարհորդ-

գել: Նա փիազայ էր, ասացի, որ առաջ գնայ, իսկ ես ձիով կը հետևեմ նրան: Այդ այն նպատակով էր, եթէ թուրքը ինձ կողոպտելու փորձ անէ, ես կարողանամ շուտով նկատել և պաշտպանուելու միջոց ունենամ: Իմ ետևից գալով, նա կարող էր մի ատրճանակի հարուածքով ինձ ցած գլորել, լետով կողոպտել: Բարեբախտաբար ոչինչ չը պատահեց և ես Թօգան¹⁾ թուրքաբնակ գիւղից անցնելով, անվտանգ հասաւ հայոց Հրքէշ գիւղը, որ գտնուում է Բալայ-քիւրակ գետակի մօտ:

Չը կամենալով Երքէշում երկար մնալ, շուտով կանչել տուի գիւղի քահանային, որ եկեղեցու դուռը բաց անէ: Քահանան յալտնուեցաւ. դա Կարա-Բուլաղի արհեստաւոր քահանայի հակապատկերն էր: Նա յօժարութեամբ բաց արաւ եկեղեցու դռները, կարծելով, թէ ես ուխտաւոր եմ և շուտով աւետարանը և մի կոտորած խաչ դրեց սեղանի վրայ, որ ես համբուրեմ և նրան փող տամ: Բայց երբ նկատեց, որ ես լիշատետրը դուրս հանեցի ծոցիցս և սկսեցի մատիտով մի քանի նկատողութիւններ անել նրա վրայ, քահանան սարսափեց, կարծելով, թէ ես մի պաշտօնական անձն եմ և ստանան գիտէ, ինչ նպատակով եկել եմ նրա եկեղեցին «գրելու»: Իմ բոլոր ջանքը, համոզելու նրան, որ նա ալսպիսի կասկածներ չունենայ, ի դուր անցաւ: Նա ոչինչ չը կամեցաւ ինձ ցոյց տալ: Մտածելով, որ կարող է մի անախորժութիւն պատահել, ես թողեցի ու դուրս եկաւ եկեղեցուց, բայց ամենևին չը մեղադրելով ողորմելի քահանային:

¹⁾ Թօգանը նոյնպէս հայաբնակ գիւղ է եղել, սյոժմ թուրքերի ձմերոց է: Հայոց եկեղեցին կիսով չափ աւերակ, դեռ մնում է:

Երբեքից դուրս գալով, շարունակեցի իմ ճանապարհը, դէպի Կարաչինար, կամ Աղջա-ղալայ (սպիտակ բերդ)։ Դէպի ձախ կողմի լեռները, որ շարունակութիւն են Մուա (?) լեռան, պատած էին անտառներով, իսկ դէպի ձախ բարձրաւանդակները փոքր առ փոքր իջնում են լեռները, աւելի տափարակ ձև են ստանում, անտառներ չը կան, միայն պատած են ճոխ խոտաբոյսերով և մշակած արտերով։ Երեկոյեան ես հասայ Ղարաչինար Մէլիք Բէգլարովների տունը։

Ր Ա Ֆ Ֆ Ի

(Շարունակութիւնը միւս գրքում)

